

ภาคที่ 1 การพัฒนาชุมชน

1. แนวความคิดและหลักการพัฒนาชุมชน

ในโลกปัจจุบันนี้เป็นโลกของการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ดังนั้น เพื่อการอยู่รอดในโลกสมัยใหม่นี้ คนเราจะต้องมีการเปลี่ยนแปลง และจะต้องทำความเข้าใจกับสิ่งแวดล้อมในการเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงในบางครั้งก็มีการวางแผนไว้เรียบร้อยแล้ว ในบางครั้งก็ไม่มี การเตรียมการไว้ล่วงหน้า ในการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้น อาจจะจำแนกออกได้เป็น 5 ประเภทด้วยกัน คือ

1. การเปลี่ยนแปลงแบบวิวัฒนาการ (Evolutionary changes)
2. การเปลี่ยนแปลงแบบปฏิวัติ (Revolutionary changes)
3. การเปลี่ยนแปลงแบบรุนแรง (Dialectical changes)
4. การเปลี่ยนแปลงโดยการบังคับ (Coercive changes)
5. การเปลี่ยนแปลงโดยการแนะแนวทาง (Guidance changes)

Warren (1971 : 34) ได้แบ่งการเปลี่ยนแปลงออกเป็น 3 แบบ ดังนี้

1. การเปลี่ยนแปลงแบบไม่มีแผน (Unplanned Changes) ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลงแบบไม่มีการวางแผน ขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของแต่ละคน ตัวอย่างเช่น อัตราของการแต่งงาน

2. การเปลี่ยนแปลงแบบมีแผน (Planned changes) คือการเปลี่ยนแปลงที่มีการวางแผนและดำเนินการไปตามแผนนั้น ๆ เพื่อให้บรรลุจุดประสงค์ที่วางไว้ ได้แก่ การดำเนินงานขององค์กร บริษัทธุรกิจ หน่วยงานอาสาสมัคร และหน่วยงานของรัฐบาล

3. การเปลี่ยนแปลงที่แจ้งชัด (Concreted change) เป็นการเปลี่ยนแปลงที่สมาชิกจำนวนหนึ่ง หรือองค์กรใด ๆ องค์กรหนึ่ง พยายามร่วมมือร่วมใจกันทำกิจกรรมอย่างเป็นระบบ เพื่อให้ประสบผลสำเร็จตามเป้าหมายที่ได้วางไว้ เช่น องค์กรสังคมสงเคราะห์ สถานพยาบาล ฯลฯ

จากประสบการณ์ที่ผ่านมา ปรากฏว่าการเปลี่ยนแปลงแบบอิสระเสรี (Laissez-faire Approach) การเปลี่ยนแปลงแบบไม่มีแผน (Unplanned change) หรือการเปลี่ยนแปลงแบบวิวัฒนาการ (Evolutionary changes) ไม่เพียงพอที่จะช่วยส่งเสริมชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น แต่จำเป็นจะต้องมีเครื่องมือ หรือการเปลี่ยนแปลงแบบมีแผนเข้าช่วย การพัฒนาชุมชนก็เป็นวิธีการเปลี่ยนแปลงแบบมีแผน ที่ได้ถูกนำมาใช้เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในบรรดาประเทศที่กำลังพัฒนาทั้งหลาย การพัฒนาชุมชนจึงเป็นยุทธศาสตร์ (Strategy) ที่บรรดาประเทศที่กำลังพัฒนาทั้งหลายได้นำไปใช้เพื่อปรับปรุงสภาพเศรษฐกิจและสังคมของกลุ่มคนซึ่งยากจนในชนบท โดยรัฐบาลมีความเชื่อมั่นว่า การพัฒนาชุมชนเป็นวิธีการที่เหมาะสมที่สุดวิธีหนึ่งที่จะนำมาใช้ เพื่อยกระดับการครองชีพและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่ประชาชนในชนบทกำลังเผชิญอยู่ การพัฒนาชุมชนจึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการพัฒนาชนบททั้งหลาย โดยเหตุที่การพัฒนาชนบทนั้น ครอบคลุมการพัฒนาสังคม และสาธารณูปโภคอื่น ๆ อีกหลายอย่าง แต่การพัฒนาชุมชนเป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่งที่รัฐบาลนำมาใช้ในการพัฒนาชนบท โดยพยายามใช้เป็นเครื่องมือช่วยในการฝึกอบรมประชาชนให้ตื่นตัวขึ้นมาร่วมมือกับรัฐบาลในการพัฒนาประเทศในส่วนที่ประชาชนจะช่วยให้ได้ การพัฒนาชุมชนจึงถือว่าเป็นกระบวนการทางการศึกษา (Education Process) อย่างหนึ่งที่ประเทศที่พัฒนาแล้วถือว่าเป็นความสำคัญยิ่งในการที่ประชาชนเข้ามาจับบทเข้าร่วมมือในการพัฒนาชุมชนแต่ละหน่วยของเขาเพื่อผสมผสานรวมแล้วเป็นการพัฒนาประเทศในขั้นสุดยอด

ดังนั้น การพัฒนาชุมชนจึงเป็นวิธีการที่สามารถนำมาใช้อย่างได้ผลในการพัฒนาประเทศ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ และสังคมควบคู่กันไป

การพัฒนาเศรษฐกิจ เป็นกระบวนการขจัดความยากจน ยกกระดับมาตรฐานการครองชีพของประชาชน โดยการเพิ่มกำลังในด้านการผลิต ส่งเสริมให้เป็นผู้ผลิตที่มีประสิทธิภาพ เช่น ส่งเสริมการผลิตภาคเกษตรกรรม แผ่ขยายหน่วยงานหรือองค์การทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งจะช่วยในการเพิ่มผลผลิตและให้ความช่วยเหลือในด้านทรัพยากรการวางแผนทางเศรษฐกิจ ตลอดจนการบูรณะชนบท การให้บริการทางด้านสังคมสงเคราะห์ และการศึกษาผู้ใหญ่ ส่วนการพัฒนาทางสังคมนั้น เป็นกระบวนการเพิ่มประสิทธิภาพของระบบสังคม โครงสร้างทางสังคม สถาบันที่เกี่ยวข้องกับการบริการ ยกฐานะความเป็นอยู่ของชาวชนบท ในเรื่องของการอนามัย โภชนาการ เกษตรกรรม การศึกษา การมีงานทำ ฝึกอบรมประชาชนให้มีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อสังคม รักษาขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมอันดีงาม ตลอดจนการควบคุมสิ่งแวดล้อม

นับตั้งแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา องค์การอาสาสมัครชุมชนได้เกิดขึ้นมากมาย ในบรรดาประเทศที่กำลังพัฒนาทั้งหลาย การดำเนินงานตามแผนงานของชาติในด้านการพัฒนาชนบท ได้บรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมายในเรื่องเกี่ยวกับสุขภาพอนามัย เกษตรกรรม การศึกษา เพราะประชาชนในท้องถิ่นนั้นได้ให้ความร่วมมือ และทางรัฐบาลก็ได้ให้ความช่วยเหลือทางด้านวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ก่อให้เกิดการรวมกลุ่มกันขึ้นในองค์กร รัฐบาล องค์กรเอกชน โรงเรียน มหาวิทยาลัย และในหมู่ของประชาชน เพื่อร่วมกันวางแผน และปฏิบัติการ ตลอดจนช่วยกันแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนนั้น

ความหมายของการพัฒนาชุมชน

คำว่า “การพัฒนาชุมชน” ตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า “Community Development” ซึ่งเป็นคำที่ใช้และเข้าใจกันในระหว่างประเทศในความหมายเกี่ยวกับการเสริมสร้างความเจริญของชุมชนที่ยังล้าหลังในทางเศรษฐกิจและสังคม โดยระดมกำลังทรัพยากรในชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของชุมชนให้ดีขึ้น

การพัฒนาชุมชนนี้ ริเริ่มมีขึ้นโดยประเทศอังกฤษเป็นประเทศแรก โดยที่อังกฤษได้กำหนดโครงการที่จะช่วยเหลือให้ประชาชนในประเทศอาณานิคมได้มีการปกครองตนเองเริ่มแรกทีเดียว ประเทศอังกฤษเรียกงานนี้ว่า “การศึกษามวลชน” (Mass Education) ต่อมาในปี 2491 ที่ประชุมสมัยฤดูร้อนของมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ได้ประชุมกันเรื่อง “การปกครองในแอฟริกา” ได้เสนอให้ใช้คำว่า “การพัฒนาชุมชน” แทนคำว่า “การศึกษามวลชน” ตั้งแต่นั้นมา การพัฒนาชุมชนจึงกลายเป็นงานนโยบายสำคัญของรัฐบาลอังกฤษ โดยถือเป็นงานอันดับแรกที่ต้องทำ เพื่อช่วยเร่งเวลาให้ดินแดนทุกแห่งในปกครองอังกฤษมีสิทธิปกครองตนเองเร็วขึ้น งานพัฒนาชุมชนจึงแพร่หลายอยู่ในหมู่อาณานิคมของประเทศอังกฤษ และค่อย ๆ เริ่มเป็นโครงการแห่งชาติในประเทศที่ได้รับเอกราชใหม่ ๆ จนแพร่หลายและขยายออกไปอย่างกว้างขวางสู่ประเทศต่าง ๆ ที่กำลังพัฒนาในทุกสาขาของโลก

โดยที่การพัฒนาชุมชนเป็นขบวนการพัฒนาสังคมใหม่ คำจำกัดความหรือความหมายของการพัฒนาชุมชน จึงแตกต่างกันออกไปในแบบฉบับ และวิธีการของแต่ละประเทศ แต่ละสังคม ซึ่งมักจะขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม และวัตถุประสงค์ของผู้ที่ทำการพัฒนาและรัฐบาลนั้น ๆ

ก่อนที่จะทราบความหมายของคำว่า การพัฒนาชุมชน เราควรจะได้พิจารณาความหมายของคำว่า “การพัฒนา” กับคำว่า “ชุมชน” เสียก่อน เพราะการรู้ความหมายของคำแต่ละคำนั้นอาจจะช่วยให้เราเข้าใจคำว่า การพัฒนาชุมชนดีขึ้น

คำว่า “การพัฒนา” (Development) เป็นคำที่มีความหมายแตกต่างกันหลายอย่างหลายประการ เพราะขึ้นอยู่กับผู้ใช้ว่าจะให้ความหมายอะไรต่อกำนี้ เป็นต้นว่า

W.W. Reeder (1976) นักสังคมวิทยาได้ให้ความหมายของการพัฒนาไว้ว่า การพัฒนาหมายถึง การเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงในสิ่งต่าง ๆ ดังนี้

1. ความแตกต่าง เช่น ปริมาณและคุณภาพของบริการข้อมูลและข่าวสารฐานะทางสังคม บทบาทและอาชีพ

2. การใช้ประโยชน์จากบริการที่มีอยู่ เช่น ครอบครัวจัดหาเครื่องอำนวยความสะดวกและบริการต่าง ๆ มาใช้ได้เนื่องจากครอบครัวมีรายได้สูงขึ้น การกระจายรายได้ของครอบครัว ครอบครัวมีสิ่งของเครื่องใช้ และครอบครัวสามารถใช้บริการต่าง ๆ เพิ่มขึ้น

3. เทคโนโลยีและความมีประสิทธิภาพ เช่น การใช้เทคโนโลยีระดับสูง และการแพร่กระจายเทคโนโลยีออกสู่สังคมอย่างกว้างขวางมากยิ่งขึ้น

4. ความเชื่อและความไม่เชื่อ เช่น เป้าประสงค์ ความเชื่อพื้นฐาน ค่านิยม โอกาส และการสนับสนุน

5. ทักษะคติ เช่น ระดับความพอใจ ความเป็นเอกภาพ ขวัญและความพึงพอใจ

6. พฤติกรรม เช่น การช่วยตัวเอง ความมีประสิทธิภาพ การใช้ทรัพยากรมนุษย์ และความคิดริเริ่ม

7. ทรัพยากรและสิ่งอำนวยความสะดวก เช่น ทรัพยากรทางกายภาพ ทรัพยากรมนุษย์ และสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ

8. โครงสร้าง เช่น แบบแผนการดำเนินชีวิต และแบบแผนขององค์กร

9. ผลต่อเนื่องและแบบแผนรวม เช่น คุณภาพชีวิต และคุณภาพของสิ่งที่มนุษย์ผลิตขึ้น

ดร.อมร รักษาสัตย์ (2515 : 924) ซึ่งเป็นนักบริหารได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับความหมายของการพัฒนาเอาไว้ว่า ความหมายของการพัฒนานั้นสามารถแยกพิจารณาออกได้สองความหมาย คือ ความหมายอย่างแคบ กับความหมายอย่างกว้าง

ความหมายอย่างแคบ หมายถึง “การเปลี่ยนแปลงในตัวระบบกระทำการ (Changes in the system which performs) เท่านั้น การเปลี่ยนแปลงตามความหมายนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงคุณภาพ (Qualitative Changes) ตัวอย่างเช่น ระบบคมนาคมที่เปลี่ยนจากรถที่ใช้กำลังม้ามาเป็นการใช้กำลังเครื่องยนต์ เราเรียกว่าเป็นการพัฒนาในการขนส่งทางบก แต่การเปลี่ยนแปลงในลักษณะเช่นนี้จะไม่รวมถึงการเจริญเติบโต (Growth) อันหมายถึง การเพิ่มในด้านระดับของ

การกระทำการ (Changes in performance level) ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงทางด้านปริมาณ (Quantitative changes) เช่น ทางที่มีผลมากขึ้น การขนส่งก็เจริญเติบโตขึ้น และนอกจากนี้ยังไม่รวมถึงการเปลี่ยนแปลง (Transformation) ในสภาพแวดล้อม (Environmental changes) เช่น การที่รถยนต์มีจำนวนเท่าเดิม แต่การเปลี่ยนแปลงสภาพถนนให้ดีขึ้น มีจำนวนหลายสายขึ้น สามารถถึงไปจุดต่าง ๆ ได้มากขึ้น เพราะลักษณะเช่นนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงในสภาพแวดล้อมของการขนส่งทางบกไม่ใช่การพัฒนาในการขนส่งทางบก

ส่วนความหมายอย่างกว้าง หมายถึง “กระบวนการของการเปลี่ยนแปลง” ซึ่งเป็นความหมายที่รวมเอาการเปลี่ยนแปลงในด้านคุณภาพ การเปลี่ยนแปลงในด้านปริมาณ และการเปลี่ยนแปลงในสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน ทั้งนี้เพราะในบางกรณี เช่น การเพิ่มขึ้นของรายได้ประชาชาตินั้นจะถือว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงในด้านปริมาณอย่างเดียว ก็อาจไม่ถูกต้องนัก เพราะสาเหตุที่ทำให้รายได้เพิ่มขึ้นนั้นอาจจะเป็นเพราะมีการเปลี่ยนแปลงในด้านคุณภาพ และการเปลี่ยนแปลงในสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นในสังคมนั้นก็ได้”

Sanders (1958 : 4 – 5) นักสังคมวิทยาอีกท่านหนึ่งมอง “การพัฒนา” ในด้านการพัฒนาชุมชน อันเป็นการมองในแง่ยุทธศาสตร์ (Strategy) ของการดำเนินงาน คือ มองการพัฒนาไปในรูปของกรรมวิธี วิธีการ โครงการ และขบวนการของการเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงในรูปของกรรมวิธี (Process) นั้นเป็นการมองการพัฒนา หรือการเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปอย่างมีระบบ และมีขั้นตอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นไปในรูปของการต่อเนื่องกันอีกด้วย

สำหรับการเปลี่ยนแปลงในรูปของวิธีการ (Method) นั้น เป็นการมองการพัฒนาหรือการพัฒนาในลักษณะที่เป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์ที่จะนำไปสู่จุดหมายปลายทางอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ

ส่วนการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่เป็นโครงการหรือแผนงาน (Program) เป็นการมองการพัฒนาในลักษณะที่ว่า การดำเนินงานตามโครงการหรือแผนจะต้องเป็นไปอย่างมีระบบ มีขั้นตอน มีวิธีการทำงานที่กำหนดขึ้นมาอย่างแน่นอน โดยร่างเป็นโครงการ หรือแผนงานขึ้นตามหลักการพัฒนา

ประการสุดท้าย การเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่เป็นขบวนการ (Movement) เป็นการมองพัฒนาออกไปในรูปของการรณรงค์ หรือการต่อสู้ของมวลชน เพื่อปฏิรูปสภาพความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น ซึ่งผู้เข้าร่วมในขบวนการมีความเชื่อและศรัทธาอย่างแน่วแน่ว่าเป็นการกระทำที่ถูกต้อง

เพราะฉะนั้นจะเห็นว่า “การพัฒนา” ในวงวิชาการนั้นจะมองการพัฒนาแตกต่างกันออกไปหลายมิติ (Dimension)

คำว่า “ชุมชน” (Community) นักวิชาการมักให้ความหมายของชุมชนเพียงด้านใดด้านหนึ่ง ตามที่ตนสนใจและจากประสบการณ์ที่ตนศึกษา เช่น

– ชุมชน คือ ระบบสังคมหนึ่งประกอบด้วย คนที่อยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน และสมาชิกในอาณาบริเวณนั้น กระทำกิจกรรมเพื่อบำบัดความต้องการจำเป็นร่วมกัน (Blum, 1967 : 13)

– ชุมชน คือ กลุ่มคนที่อยู่ร่วมกัน และสมาชิกทุกคนได้ให้ความสนใจร่วมกันในเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายในกลุ่มคนนั้น มิเพียงแต่ให้ความสนใจอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ให้ความสนใจโดยทั่ว ๆ ไป ซึ่งมีขอบเขตมากพอที่จะอยู่ร่วมกันในชีวิตประจำวัน

– ชุมชน ประกอบด้วยกลุ่มคนที่มีบางสิ่งบางอย่างคล้ายคลึงกัน และรวมกันขึ้นเป็นชุมชนหนึ่ง

– ชุมชน ประกอบด้วยกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก สถาบัน และกลุ่มคนที่อยู่ในท้องที่เดียวกัน

– ชุมชน ประกอบด้วยการปฏิบัติต่อกันทางสังคมของคนและสถาบันของเขาเหล่านั้นในท้องที่นั้น

– ชุมชน ประกอบด้วยกลุ่มคนที่อยู่ภายใต้กฎหมายหรือข้อบังคับเดียวกัน

ชุมชน หมายถึง กลุ่มบุคคลหลาย ๆ กลุ่มมารวมกันอยู่ในอาณาเขตและภายใต้กฎหมายหรือข้อบังคับอันเดียวกัน มีการสังสรรค์กัน มีความสนใจร่วมกัน และมีผลประโยชน์คล้าย ๆ กัน และมีแนวพฤติกรรมเป็นอย่างเดียวกัน เช่น ภาษาพูด ขนบธรรมเนียมประเพณี หรือพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ มีวัฒนธรรมร่วมกันนั่นเอง (Warren, 1963 : 9)

ส่วนลักษณะของที่ตั้งของชุมชน อาจจะแตกต่างกันออกไป เช่น ตามไร่ ตามสวน ตามท้องนา หรือตามชายป่า ชายเขา หรืออาจจะเป็นในน้ำก็ได้ ที่คนมาอยู่ร่วมกันอย่างง่าย ๆ เช่น หมู่บ้านหนึ่ง ๆ ชนเผ่าหนึ่ง ๆ การอยู่ร่วมกันขนาดใหญ่ เช่น เมือง ๆ หนึ่ง หรือประเทศหนึ่ง

ถ้าจะแยกองค์ประกอบของชุมชนให้เห็นชัดเจนเป็นดังนี้

1. องค์ประกอบ

2. ความสนใจของคน (Common interest)

3. อาณาบริเวณ (Area)

4. การปฏิสัมพันธ์ต่อกัน (Interaction)

5. ความสัมพันธ์ของสมาชิก(Relationship)

แม้ว่านักวิชาการจะให้ความหมายของชุมชนไปในลักษณะใด ๆ ก็ตาม แต่ชุมชนก็เป็นเป้าหมายที่สำคัญในการพัฒนาเพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น เพราะชุมชนเป็นที่รวมของกลุ่มคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนในชนบท ถ้าจะแบ่งกลุ่มคน อาจแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ 1. กลุ่มผู้นำที่เป็นทางการ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ครูใหญ่ สมภาร 2. กลุ่มที่มีฐานะทางเศรษฐกิจอยู่ในระดับค่อนข้างดี 3. กลุ่มคนยากจน ดังนั้น เป้าหมายในการพัฒนาจะต้องเน้นหนักกลุ่มชาวบ้านที่ยากจน เพื่อลดช่องว่างของรายได้ให้ลดน้อยลง

ดังนั้น เมื่อเอาคำว่า “การพัฒนา” รวมกับ “ชุมชน” แล้ว ก็จะได้ความหมายว่า การพัฒนาชุมชนก็คือ การเปลี่ยนแปลงชุมชนให้ดีขึ้น หรือให้เจริญขึ้นทุก ๆ ด้านนั่นเอง นั่นคือจะต้องพัฒนาคน กลุ่มชน สิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือสาธารณสมบัติ และพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและสังคม เพื่อให้บังเกิดผลดีแก่ประเทศชาติโดยส่วนรวม

Goodenough (1963) กล่าวว่า การพัฒนาชุมชนมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรกมุ่งเน้นในเรื่องการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม หรือสถานะทางกายภาพ ซึ่งสมาชิกในชุมชนนั้นอาศัยอยู่ ประการที่สองมุ่งเน้นในเรื่องการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของประชาชน จากสภาวะหรือสถานการณ์อันเก่าแก่ ถ้าสมัย ให้มาสนใจและทำความเข้าใจกับสถานการณ์ปัจจุบัน เพื่อจะได้เป็นผู้ที่ทันต่อเหตุการณ์ มีความคิดก้าวหน้า และมีความสำนึกในการที่ตนเป็นสมาชิกของชุมชน เพื่อความเจริญของตนเองและชุมชนมีความรับผิดชอบในกิจการมการดำเนินงานรับผิดชอบต่อตนเอง ต่อชุมชน และต่อประเทศชาติ และในที่สุดให้ประชาชนรู้จักช่วยตนเอง มีความกระตือรือร้นในการแก้ไขปัญหาของชุมชน มีความคิดริเริ่ม และปรับปรุงความเป็นอยู่ของตนให้ดีขึ้นทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม โดยรัฐบาลจะเข้าช่วยเหลือเมื่อเกินขีดความสามารถของประชาชนที่จะร่วมมือกันทำเองได้ ซึ่งทั้งสองลักษณะนี้เป็นหัวใจสำคัญของงานพัฒนาชุมชน

การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ หมายถึง โครงการทุกโครงการที่เกี่ยวข้องกับงานสร้างสาธารณสมบัติเพื่อประชาชนได้ใช้ประโยชน์ เช่น การสร้างเขื่อน ทำนบ เขื่อนฝาย ถนนหนทาง บ่อน้ำ ฯลฯ มีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิ่มโอกาสใหม่ ๆ ทางด้านเศรษฐกิจ การปรับปรุงและการยกระดับการผลิต เพื่อให้มีรายได้เพิ่มขึ้น

ส่วนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของประชาชนนั้น เป็นวิธีการที่ค่อนข้างจะลำบาก อยู่สักหน่อย จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงแนวความคิด อุดมการณ์ทางการเมือง อุดมการณ์ทาง

สังคม และการนำเอาวิทยาการใหม่มาใช้ โดยมีจุดมุ่งหมายก็เพื่อที่จะทำให้ชุมชนเจริญขึ้นและ พัฒนาตนเองโดยอิสระเสรี โดยวิธีการให้ความรู้และเพิ่มพูนทักษะ แก่บรรดาสมาชิกในชุมชน นั้น และการฝึกให้สมาชิกรู้จักตัดสินใจ และตัดสินใจปัญหาาร่วมกัน

ในปัจจุบันเมื่อเราพูดถึง “การพัฒนาชุมชน” ก็มีนักวิชาการและนักปฏิบัติการ รวมทั้งองค์กรต่าง ๆ ได้ให้ความหมายและกำหนดขอบเขตของการพัฒนาชุมชนไว้ต่าง ๆ กัน ขอยกตัวอย่างความหมายของการพัฒนาชุมชนที่เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป ดังนี้

Dunham (1958 : 3) กล่าวว่า “การพัฒนาชุมชนคือการร่วมกำลังดำเนินการปรับปรุง สภาพความเป็นอยู่ของชุมชนให้ชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น และดำเนินงานไปในแนวทาง ที่ตนต้องการ การทำงานพัฒนาชุมชนในขั้นแรกจะต้องอาศัยความร่วมมือกำลังกันของราษฎรใน ชุมชนนั้น ในการช่วยตัวเอง และร่วมมือกันดำเนินงาน แต่มักจะได้รับความช่วยเหลือทาง ด้านวิชาการด้วยจากหน่วยราชการ หรือองค์กรอาสาสมัครอื่น ๆ”

Miniclier (1956 : 5) ได้ให้คำนิยามไว้ว่า “การพัฒนาชุมชนเป็นขบวนการทางสังคม ซึ่งประชาชนในชุมชนนั้นได้มีส่วนร่วมในการวางแผนและปฏิบัติการก่อตั้งกลุ่มและวางแผน ในการแก้ไขปัญหาของเขา ตลอดจนขอความช่วยเหลือจากองค์กรรัฐบาล หรือองค์กรอาสา-สมัครอื่น ๆ”

Badeau (1958 : 21) กล่าวว่า “การพัฒนาชุมชนเป็นโครงการชนิดหนึ่งซึ่งช่วยให้ราษฎร ในหมู่บ้านสามารถยื่นมือออกมารับเอาบริการต่าง ๆ ของรัฐบาล ซึ่งมีอยู่แล้วไปใช้ประโยชน์”

Rothman (1973 : 1) กล่าวว่า วิธีการพัฒนาแบ่งออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้ (1) การ ปฏิบัติการทางสังคม (2) การวางแผนทางสังคม (3) การพัฒนาท้องถิ่น เขาใช้คำว่า การพัฒนา ท้องถิ่นแทนคำว่า การพัฒนาชุมชน และได้อธิบายว่า การพัฒนาการท้องถิ่นมีจุดมุ่งหมาย เพื่อให้การเปลี่ยนแปลงของชุมชนเป็นหนทางนำไปสู่การเข้ามีส่วนร่วมของประชาชนในระดับ ท้องถิ่นอย่างกว้างขวาง อันจะเป็นทางนำไปสู่เป้าหมายและการปฏิบัติการต่าง ๆ

Batten (1962) กล่าวว่า “การพัฒนาชุมชน หมายถึง การทำงานกับประชาชนมากกว่า จะเป็นการทำงานเพื่อประชาชน”

Sautoy (1962 : 1) ให้ความหมายว่า “การพัฒนาชุมชนเป็นเพียงส่วนหนึ่งของกรรมวิธี ทั้งหมดที่ใช้ในการสร้างความเจริญให้ชุมชนเป็นส่วนที่มีลักษณะที่เห็นได้ชัด แตกต่างออกไป โดยประกอบด้วย การช่วยตัวเอง การพิจารณาถึงความต้องการที่แท้จริงของประชาชน การ พิจารณาถึงลักษณะของสังคม วัฒนธรรม ประเพณี และลักษณะอื่น ๆ ของชุมชนนั้นเป็น ส่วนรวม”

องค์การบริหารวิเทศกิจ (ICA) ของสหรัฐอเมริกา หรือ AID ในปัจจุบันได้ให้คำจำกัดความไว้ดังนี้

“การพัฒนาชุมชน เป็นกรรมวิธี (Process) แห่งการกระทำทางสังคม ซึ่งราษฎรในชุมชนนั้น ๆ ร่วมกันจัดวางแผนและลงมือปฏิบัติการตามแผนเอง แผนดังกล่าวจะกำหนดว่ากลุ่มของตนและแต่ละบุคคลมีความต้องการอย่างไร และมีปัญหาาร่วมกันอะไรบ้าง แล้วจัดทำแผนการของกลุ่ม และของแต่ละบุคคล เพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ต้องการ และสามารถแก้ปัญหาเหล่านั้น โดยพยายามใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนนั้นให้มากที่สุด และถ้าจำเป็นอาจจะขอความช่วยเหลือทั้งด้านบริการและวัสดุจากองค์การรัฐบาล และที่มีใช้ของรัฐบาลได้”

ที่ประชุมผู้เชี่ยวชาญ ณ มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ เมื่อ พ.ศ. 2491 ได้ให้ความหมายของ “การพัฒนาชุมชน” ไว้ว่า

“การพัฒนาชุมชน เป็นขบวนการ (Movement) ที่มุ่งส่งเสริมความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น โดยความร่วมมืออย่างจริงจังของประชาชน และควรจะเป็นความคิดริเริ่มของประชาชนเองด้วยกัน แต่ถ้าประชาชนไม่รู้จักริเริ่มก็ให้ใช้เทคนิคกระตุ้นเตือนให้เกิดความคิดริเริ่มขึ้น ทั้งนี้ เพื่อให้กระบวนการนี้ได้รับการตอบสนองจากประชาชนด้วยความกระตือรือร้นอย่างจริงจัง”

ส่วนคำนิยาม “การพัฒนาชุมชน” ซึ่งองค์การสหประชาชาติยึดถือเป็นมาตรฐานอยู่ มีดังนี้คือ

“การพัฒนาชุมชน เป็นขบวนการซึ่งดำเนินไปด้วยการร่วมกำลังของราษฎรเองกับเจ้าหน้าที่รัฐบาล เพื่อปรับปรุงสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชุมชนนั้น ๆ ให้เจริญยิ่งขึ้น และผสมผสานชุมชนเหล่านั้นเข้าเป็นชีวิตของชาติ และเพื่อให้ราษฎรสามารถอุทิศตนเอง เพื่อความก้าวหน้าของประเทศชาติได้อย่างเต็มที่”

เมื่อประเทศไทยริเริ่มงานพัฒนาชุมชนขึ้นมา ก็ได้มีการให้คำจำกัดความเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนไว้ว่า

“การพัฒนาชุมชน หมายถึง ขบวนการอย่างหนึ่งที่รัฐบาลนำมาใช้เพื่อเป็นการกระตุ้นเตือน ชี้นำ และส่งเสริมประชาชนในชนบทให้เกิดความคิดริเริ่มขึ้น และเข้าร่วมมือในการปรับปรุงความเป็นอยู่ของตนเอง และเสริมสร้างท้องถิ่นให้เจริญก้าวหน้า ทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย”

นายปกรณ อังสุสิงห์ อดีตอธิบดีกรมประชาสงเคราะห์ ผู้ริเริ่มงานพัฒนาท้องถิ่น ได้ให้คำจำกัดความว่า

“การพัฒนาชุมชน เป็นกระบวนการที่มุ่งจะชักจูง และส่งเสริมประชาชนให้มีความรู้สึกกระตือรือร้น สนใจที่จะเข้าร่วมมือดำเนินการปรับปรุงการทำมาหากินและสร้างความเจริญให้กับท้องถิ่น”

นายสาย หุตะเจริญ อดีตอธิบดีกรมการพัฒนาชุมชนคนแรก ได้ให้ความหมายการพัฒนาชุมชนว่า

“การพัฒนาชุมชน เป็นการสร้างชุมชนให้เจริญ โดยอาศัยกำลังความสามารถของประชาชน และความช่วยเหลือของรัฐบาลร่วมกัน”

นายพัฒน์ บุญยรัตพันธุ์ อดีตอธิบดีกรมการพัฒนาชุมชน ได้กล่าวถึงอุดมการณ์การพัฒนาชุมชนดังนี้

“อุดมการณ์พัฒนาชุมชน คือ สร้างพลังชุมชน และใช้พลังชุมชนในการพัฒนาชุมชน”

นายนิรุฒ ไชยกุล อดีตอธิบดีกรมการพัฒนาชุมชน ได้ให้ความหมายของการพัฒนาชุมชนว่า

“การพัฒนาชุมชน คือ การพัฒนาความรู้ความสามารถของประชาชนในชุมชน เพื่อให้เกิดความเชื่อมั่นในการช่วยตัวเอง เพื่อนบ้าน และชุมชน ให้มีมาตรฐานความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น โดยความร่วมมือกันระหว่างประชาชนกับรัฐบาล การพัฒนาชุมชนเป็นวิธีการที่นำเอาบริการของรัฐ ผสมเข้ากับความต้องการของประชาชนเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนให้ดีขึ้น”

นายสุวนัย ทองนพ อดีตอธิบดีกรมการพัฒนาชุมชน ได้ให้ความหมายของการพัฒนาชุมชน ว่า

“การพัฒนาชุมชน คือ การพัฒนากำลังความคิด และความสามารถของประชาชนในการทำงานร่วมกัน ระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐบาลกับประชาชน และระหว่างประชาชนด้วยกัน เพื่อปรับปรุงตนเองและชุมชนไปสู่ความเจริญ ทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา อนามัย ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม อันจะนำไปสู่ความมั่นคงของชาติ และการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย”

จากคำนิยาม “การพัฒนาชุมชน” ดังกล่าวข้างต้นแล้วก็พอจะสรุปได้ว่า การพัฒนาชุมชนนั้น มีองค์ประกอบที่สำคัญ 10 ประการด้วยกัน คือ

1. การพัฒนาชุมชน คือความพยายามที่จะยกมาตรฐานการครองชีพของประชาชนภายในชุมชนให้ดีขึ้น หรืออาจจะกล่าวได้ว่าการพัฒนาชุมชนมีจุดมุ่งหมายที่จะทำให้คนหรือชุมชนนั้นมีความเจริญขึ้น ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทั้งนี้ หมายถึงการทำให้คน

ในชุมชนนั้นมีความกินดีอยู่ดีขึ้นกว่าเดิม ทั้งนี้ ต้องอาศัยความร่วมมือจากรัฐเอง โดย ราษฎรจะต้องช่วยตัวเองในการพัฒนาด้วยการเข้ามาคิดพิจารณาตัดสินใจ และดำเนินการด้วยตนเองบนพื้นฐานของความสมัครใจ ทั้งนี้ เพราะการพัฒนาชุมชน มีจุดมุ่งหมายอยู่ที่ตัวประชาชน ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการพัฒนาทุกสาขา ต้องการให้ประชาชนมีทักษะ มีความรับผิดชอบที่จะช่วยตนเอง

2. การพัฒนาชุมชนมีจุดมุ่งหมายที่จะเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมหรือลักษณะทางกายภาพ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของประชาชน การประพฤติปฏิบัติแบบเก่า ๆ ของชุมชนนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งสองอย่างด้วยกัน ด้วยวิธีการให้การศึกษาแก่ประชาชน โดยเน้นการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ และแนวความคิดให้ถูกทิศทาง

3. การดำเนินงานจะต้องสนองตอบต่อความต้องการของประชาชน ทั้งนี้ หมายถึงว่ากิจกรรมใด ๆ ที่จะนำไปส่งเสริมให้ประชาชนรับปฏิบัติ จะต้องเป็นกิจกรรมที่ประชาชนมีความต้องการอยู่แล้ว หรือเป็นกิจกรรมที่จำเป็นต่อการดำรงชีพของประชาชน และสามารถทำให้ประชาชนรู้สึกต้องการได้

4. การพัฒนาชุมชนจะต้องใช้หลักการช่วยเหลือ เร่งเร้า ส่งเสริมให้ประชาชนเกิดความคิดริเริ่ม และรู้จักวิธีช่วยตนเองโดยพลังกลุ่มคน ตลอดจนการดำเนินการไปตามโครงการพัฒนานั้น ๆ

5. ผู้นำการเปลี่ยนแปลง (Change Agent) จะต้องทำหน้าที่เป็นผู้กระตุ้นเตือน ชี้แนะ และส่งเสริมให้ประชาชนในชนบทเกิดความคิดริเริ่มขึ้น

6. แผนงานพัฒนาที่อาศัยความร่วมมือระหว่างประชาชนกับประชาชนและประชาชนกับหน่วยงานรัฐบาล และองค์กรอาสาสมัครเอกชน

7. รัฐบาลหรือแหล่งให้ความช่วยเหลือจากภายนอกจะให้ความช่วยเหลือเฉพาะสิ่งที่เกินขีดความสามารถที่ชุมชนหรือราษฎรจะจัดหามาได้เอง เช่น ความรู้ทางวิชาการ วัสดุ อุปกรณ์ และเงินเท่าที่จำเป็น

8. จะต้องมีกรรวบรวมผู้เชี่ยวชาญสาขาต่าง ๆ เข้าด้วยกัน มิใช่ดำเนินการแต่เพียงหน่วยงานหนึ่งหน่วยงานใด เพราะปัญหาของชุมชนอยู่นอกเหนือความสามารถของหน่วยงานหนึ่งหน่วยงานใดโดยเฉพาะ และการที่จะพัฒนาชุมชนให้ได้ผล จะต้องเป็นการพัฒนาโดยทั่วไป มุ่งประชาชนเป็นหลัก ดังนั้น จึงใช้หลักการที่เรียกว่า การพัฒนาแบบเบ็ดเสร็จ (Wholistic Approach) คือมุ่งที่จะพัฒนาทุก ๆ ด้าน ไม่ใช่ด้านใดด้านหนึ่งด้านเดียว

9. ขบวนการพัฒนาชุมชนจะต้องพิจารณาถึงสังคม ประเพณี วัฒนธรรมของท้องถิ่น เป็นหลัก

10. วิธีการพัฒนาชุมชนโดยอาศัยหลักการและแนวทางระบอบประชาธิปไตยเป็นพื้นฐานในการดำเนินการ

ปรัชญาของการพัฒนาชุมชน

การดำเนินงานพัฒนาชุมชนนั้น ถือว่าพลังสำคัญที่จะบันดาลให้งานบรรลุผลสำเร็จ สมความมุ่งหมายนั้นมาจากประชาชน โดยเชื่อว่าประชาชนทุกคนไม่ว่าจะยากดีมีเงินต่ำต้อย หรือด้อยการศึกษาเพียงใด ก็ยังมีพลังและความปรารถนาที่จะปรับปรุงวิถีการดำรงชีวิตของตนให้มีมาตรฐานสูงขึ้น การกระตุ้นเตือนและค้ำชูพลังดังกล่าวจะเป็นผลให้มีการขุดค้น และนำเอาทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนชนบทไปใช้ให้เกิดประโยชน์ เพื่อการพัฒนาในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่ชุมชนในทุกด้านพร้อม ๆ กัน ปรัชญาของการพัฒนาชุมชนจึงยึดถือว่าถ้าเรายังช่วยให้ประชาชนได้บรรลุถึงความปรารถนาหรือความสุขในชีวิตได้มากเท่าใด ก็ยิ่งเป็นสิ่งที่ดีงามเท่านั้น และการช่วยเหลือในลักษณะนี้ถือว่าเป็นหน้าที่ของเพื่อนมนุษย์ในสังคมด้วยกัน

หลักปรัชญาอันเป็นมูลฐานของงานพัฒนาชุมชนนั้น (พัฒน์, 2517 : 1-2) พอสรุปเป็นข้อ ๆ ดังนี้

1. บุคคลแต่ละคนย่อมมีความสำคัญ และมีความเป็นเอกลักษณ์ที่ไม่เหมือนกัน จึงมีสิทธิอันพึงได้รับการปฏิบัติด้วยความยุติธรรม และอย่างบุคคลมีเกียรติ ในฐานะที่เป็นเพื่อนมนุษย์ปุถุชนผู้หนึ่ง
2. บุคคลแต่ละคนย่อมมีสิทธิ และสามารถที่จะกำหนดวิถีการดำรงชีวิตของตนไปในทิศทางที่ตนต้องการ
3. บุคคลแต่ละคนถ้าหากมีโอกาสแล้วย่อมมีความสามารถที่จะเรียนรู้ เปลี่ยน-แปลงทรศนะประพฤติปฏิบัติ และพัฒนาขีดความสามารถให้มีความรับผิดชอบต่อสังคมสูงขึ้นได้
4. มนุษย์ทุกคนมีพลังในเรื่องความคิดริเริ่ม ความเป็นผู้นำและความคิดใหม่ ๆ ซึ่งซ่อนเร้นอยู่ และพลังความสามารถเหล่านี้สามารถเจริญเติบโต และนำออกมาใช้ได้ ถ้าพลังที่ซ่อนเร้นนี้ได้รับการพัฒนา
5. การพัฒนาพลังและขีดความสามารถของชุมชนในทุกด้านเป็นสิ่งที่พึงปรารถนา และมีความสำคัญยิ่งต่อชีวิตของบุคคล ชุมชน และรัฐ

ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่าปรัชญาของการพัฒนาชุมชนนั้น ตั้งอยู่บนรากฐานอันมั่นคงแห่งความศรัทธาในตัวคน ว่าเป็นทรัพยากรที่มีความหมายและสำคัญที่สุด มนุษย์ทุกคนมี

ความสามารถที่จะพัฒนาตัวเองให้ดีขึ้น ถ้ามีโอกาส การพัฒนาทั้งหลายจะปราศจากผลสิ้น ถ้าหากมองข้ามในเรื่องการพัฒนาบุคคลแต่ละคนให้มีทรศนะที่ถูกต้อง และมีขีดความสามารถสูงขึ้น อีกประการหนึ่ง การพัฒนาชุมชนก็คือความศรัทธาในเรื่องความยุติธรรมของสังคม การมุ่งขจัดความขัดแย้งและความเหลื่อมล้ำต่ำสูงที่เห็นได้ชัด ในหมู่บ้านชนนั้นเป็นเรื่องที่อารยะสังคมพึงยึดมั่น ประการสุดท้ายความไม่รู้ ความดื้อดึง และการใช้กำลังบังคับเป็นอุปสรรคที่สำคัญยิ่งต่อความสำเร็จของการพัฒนาและความเจริญรุดหน้าจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยวิธีการให้การศึกษาเท่านั้น การให้การศึกษาและให้โอกาสจะช่วยดึงพลังซ่อนเร้นในตัวคนออกมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมและการพัฒนาจะมีประสิทธิภาพได้ก็จะต้องขจัดหลักการรวมกลุ่ม และการทำงานกับกลุ่มเพราะมนุษย์เราเป็นสัตว์สังคม การอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มและทำงานร่วมกันเป็นกลุ่มจะช่วยให้คุณและชุมชนพัฒนาไปได้อย่างรวดเร็ว

แนวความคิดของการพัฒนาชุมชน

แนวความคิดของการพัฒนาชุมชนเกิดขึ้นด้วยข้อเท็จจริงที่ว่าประชาชนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในชนบทของประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลาย ยังยากจนข้นแค้น มีความด้อยทั้งในทางสุขภาพ ร่างกายและฐานะทางสังคม ภาระหน้าที่ของงานพัฒนาชุมชน คือการขจัดปัดเป่าปัญหาต่าง ๆ ของประชาชน หรืออีกนัยหนึ่ง ปรับปรุงชุมชนชนบทให้พ้นจากความยากจน โรคภัยไข้เจ็บ และความไม่รู้ต่าง ๆ โดยมุ่งหวังจะให้ชาวชุมชนชนบทได้มีความผาสุกดังที่ชาวเมืองกำลังได้รับอยู่ในเวลานี้บ้าง ดังนั้น การพัฒนาชุมชน ต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงหรือสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่ชุมชน โดยมีแนวความคิดพื้นฐานของการพัฒนาชุมชน ดังนี้

1. ความร่วมมือระหว่างรัฐและชุมชน (Partnership)

แนวความคิดนี้เกิดจากความเชื่อที่ว่า การพัฒนาที่ได้ผลดีที่สุดและถาวรที่สุดนั้นควรที่จะเกิดจากพลังและขีดความสามารถของชุมชนที่ได้ผนึกกำลังกันขึ้นมา ผสมผสานกับการสนับสนุนจากพลังของการปกครองแห่งรัฐ การที่จะให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ดำเนินการฝ่ายเดียวนั้นนอกจากยากที่จะประสบความสำเร็จและผลงานไม่มั่นคงถาวรแล้ว ยังอาจนำไปสู่การขยายช่องว่างและความขัดแย้งระหว่างพลังทั้งสองฝ่าย สังคมใดที่ปล่อยให้ชุมชนพัฒนาไปตามธรรมชาติด้วยความสามารถของชุมชนเอง สังคมนั้นก็มีแต่จะถอยหลัง และนอกจากนั้น ยังเผยให้เห็นถึงความไร้สมรรถภาพของรัฐบาลด้วย ในทางกลับกัน ถ้าหากสังคมใดรัฐเป็นผู้ทำให้ประชาชนฝ่ายเดียว การพัฒนาจะเป็นไปอย่างเชื่องช้า และยังเป็นการเสริมสร้างทรศนะแบบคอยให้ผู้อื่นมาช่วยเหลือตลอดเวลาในหมู่ประชาชน ผลซึ่งตามมาก็คือจะมีการพัฒนาแต่ทางด้านรูปธรรม แต่ทางด้านตัวคนหรือนามธรรมนั้นจะไม่ได้รับการพัฒนาเลย

ความร่วมมือระหว่างชุมชนและรัฐซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานของการพัฒนาชุมชนนี้ จึงประกอบด้วยสาระสำคัญ 2 ประการ คือ การมีส่วนร่วมของชุมชน (Local Participation) การมีส่วนร่วมของชุมชน หมายถึง การที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุแห่งปัญหา การวางแผนการดำเนินกิจกรรมมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน รวมทั้งการมีส่วนร่วมในการติดตามและการประเมินผลและการสนับสนุนของรัฐ โดยรัฐจะเป็นผู้ให้การสนับสนุนทางด้านวิชาการและวัสดุอุปกรณ์ ความร่วมมือระหว่างรัฐและชุมชนก่อให้เกิดประโยชน์ในแง่ที่ว่า สามารถสนองปัญหาและความต้องการที่เกิดขึ้น ทำให้ประชาชนเกิดความรักและห่วงใยในกิจกรรม ช่วยประสานช่องว่างระหว่างรัฐกับประชาชน และนอกจากนี้ยังก่อให้เกิดพลังกลุ่มอีกด้วย

2. การช่วยเหลือตนเอง (Aids Self Help)

แนวความคิดเกี่ยวกับการช่วยเหลือตนเองนี้ได้เป็นความเชื่อที่เป็นแนวทางสำหรับการปฏิบัติงานของนักพัฒนาตลอดมา ว่าวิธีการที่จะช่วยเหลือคนอื่นนั้น วิธีที่ดีที่สุดก็คือ การช่วยให้ประชาชนมีขีดความสามารถที่จะช่วยตัวเองต่อไปได้ โดยไม่ต้องคอยพึ่งให้คนอื่นมาช่วยอยู่ตลอดไป ซึ่งย่อมหมาความว่า รัฐบาลยังคงต้องคำนึงช่วยเหลือประชาชนแบบเลี้ยงเด็กไม่รู้จักโตแล้ว การช่วยเหลือก็ปราศจากประสิทธิภาพ แนวความคิดการช่วยเหลือตนเองนี้ได้เป็นหลักการสากลไม่เพียงแต่งานพัฒนาชุมชน แต่รวมถึงงานสังคมสงเคราะห์อื่น ๆ หรือแม้กระทั่งคำสั่งสอนตามหลักพระพุทธศาสนาที่กล่าวไว้ว่า “ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน” ในระดับชุมชนหรือสังคมก็เช่นเดียวกันที่จะต้องยึดหลักการช่วยตนเองเสียก่อน แล้วถึงจะให้ผู้อื่นมาช่วยได้

การช่วยตนเอง หมายถึง ประชาชนสามารถเข้าร่วมปฏิบัติงานที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน สามารถเข้าแก้ไขข้อขัดข้องส่วนรวมของชุมชน ฉะนั้น จึงเป็นการระดมสรรพกำลังทั้งปวงของชุมชนไม่ว่าจะเป็นกำลังคนหรือทรัพยากรธรรมชาติเข้าสู่การปฏิบัติงาน อย่างไรก็ตาม สรรพกำลังดังกล่าวนี้อาจมีข้อจำกัดอยู่บางประการ ด้านคุณวุฒิ ประสบการณ์ ความสามารถ และกำลังงบประมาณ เป็นต้น ความช่วยเหลือจากภายนอกจึงยังมีความจำเป็นที่จะเข้ามาแก้สถานการณ์ในระยะนี้ โดยมีวัตถุประสงค์ว่าจะช่วยเหลือให้ประชาชนสามารถช่วยตัวเองไปตลอดรอดฝั่ง

3. ความกิติริเริ่มของชุมชน (Local Initiative)

การที่ประชาชนจะสามารถช่วยตัวเองได้ ประชาชนก็จะต้องได้รับการนำความคิดที่ถูกต้องจนมีทรรศนะและศรัทธาต่อการพัฒนาไปในแง่บวก จนถึงขนาดที่สามารถแสดงความคิดริเริ่มทำงานตามโครงการพัฒนาโดยมีต้องรอให้ทางรัฐเป็นผู้เข้ามาชักชวนหรือกระตุ้น

เดือนอยู่ตลอดเวลา ความคิดริเริ่มที่มาจากภายนอก มักจะไม่ค่อยตรงกับความต้องการและปัญหาของชุมชน และมักจะไม่ค่อยได้รับการยอมรับจากประชาชนด้วย อย่างไรก็ตาม ถ้าหากชุมชนยังตั้งเสและไม่เต็มใจที่จะออกความคิดริเริ่ม ก็เป็นเรื่องจำเป็นที่ทางฝ่ายรัฐจะต้องเข้าไปนำความคิดและกระตุ้นเตือนให้ชุมชนเกิดความเคลื่อนไหว ทั้งนี้ โดยใช้วิธีการรวมกลุ่มและการให้การศึกษแก่ชุมชนเป็นแนวทางในการกระตุ้นให้ชุมชนเกิดความคิดริเริ่ม

ความคิดริเริ่มของชุมชน นอกจากจะมีขึ้นได้ด้วยแรงคลใจและความสนับสนุนจากภายนอกแล้ว ก็ยังมีโอกาสเกิดขึ้นได้ ถ้าหากชุมชนนั้นตระหนักถึงปัญหาและความต้องการที่เดือดร้อนอยู่จริง ภารกิจขั้นแรกของนักพัฒนาจึงอยู่ที่การช่วยเหลือโดยวิธีให้การศึกษแก่ประชาชนเพื่อที่เขาจะได้ทราบถึงความต้องการที่แท้จริงว่ามีอะไรบ้าง และจัดลำดับปัญหาและความต้องการตามความจำเป็นมากน้อยเพียงใด แต่ในการให้การศึกษาดังกล่าว นักพัฒนาจะต้องระมัดระวังให้มีการบังคับหรือยึดเย็ดความต้องการจากภายนอกไปให้ชุมชน ดังนั้น จุดเริ่มต้นที่ถูกต้องของขบวนการพัฒนาชุมชนก็คือ เริ่มจากสภาพความเป็นอยู่หรือความต้องการในขณะนั้นของชุมชน อย่างไรก็ตาม เนื่องจากงานพัฒนาชุมชนเป็นการร่วมมือกันระหว่างรัฐและชุมชน จึงมีความจำเป็นที่จะต้องคำนึงถึงนโยบาย และวัตถุประสงค์แห่งรัฐในการสนับสนุนความต้องการของชุมชน ดังนั้น การผสมผสานระหว่างความต้องการของชุมชนและความต้องการของรัฐเป็นสิ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้

4. ความต้องการของชุมชน (Felt Needs)

ปัญหาและความต้องการของชุมชนนั้นเป็นผลผลิตของวัฒนธรรม โครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจและสภาพสิ่งแวดล้อมของชุมชนเอง ในขณะที่วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมของชุมชนกำลังมีปัญหาเปลี่ยนแปลง ความต้องการที่แท้จริงของชุมชนก็มีแนวโน้มที่จะแตกต่างจากเดิมไป ในชุมชนแบบดั้งเดิมที่ไม่มีการติดต่อกับภายนอกมากนัก ความต้องการของชุมชนมักจะปรากฏออกมาในรูปของการเน้นหนักในเรื่องการบริโภค (Consumption Oriented) แต่ในชุมชนที่ทันสมัยและมีการติดต่อกับสังคมภายนอกตลอดเวลา ความต้องการของชุมชนจะมีลักษณะเด่นในเรื่องการพัฒนา (Development Oriented) อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าการพัฒนาชุมชนจะยึดถือแนวความคิด ความต้องการของชุมชนเป็นแนวทางในการดำเนินงาน แต่ก็มิใช่ว่าความต้องการของชุมชนนั้นจะต้องสอดคล้องกับเงื่อนไขบางประการ นั่นคือ แนวความคิดนี้จะต้องมีความยืดหยุ่น และเคลื่อนไหว ปรับตัวให้เข้าสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไปด้วย

5. ความสมดุลในการพัฒนา (Balanced Development)

ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ในการพัฒนาความต้องการของชุมชนนั้นจะต้องระลึกถึงขีดความสามารถของรัฐในการสนองตอบ รวมทั้งนโยบายและวัตถุประสงค์แห่งรัฐด้วย เพราะเป็นธรรมดาอยู่เองที่ความต้องการของประชาชนนั้นมีอยู่มากมาย เกินขอบเขตความสามารถของรัฐที่จะจัดหาทรัพยากรมาสนองตอบได้หมด จึงมีแนวความคิดที่สำคัญยิ่งกว่าความต้องการของประชาชนนั้น จะต้องได้รับการนำทรัพยากรไปในทิศทางที่ความต้องการนั้นจะต้องได้รับการบำบัดด้วยพลังความสามารถของชุมชนเอง บวกกับขีดความสามารถของรัฐ

อีกทฤษฎีหนึ่งเกี่ยวกับแนวความคิดของการพัฒนาที่สมดุลกันก็คือ จุดเน้นของงานพัฒนาชุมชนอยู่ที่ว่า การพัฒนาทั้งด้านรูปธรรมและนามธรรมจะต้องได้สัดส่วนกัน ถึงแม้การพัฒนาชุมชนมุ่งพัฒนาตัวคนให้มีทรัพยากร ศรัทธา และขีดความสามารถจนช่วยตัวเองได้ แต่การพัฒนาคนกับสิ่งแวดล้อมเป็นของคู่กัน และมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ถ้าหากมุ่งพัฒนาด้านใดด้านหนึ่งโดยเฉพาะ ก็จะทำให้เกิดผลการพัฒนาชนิดผิดรูปผิดร่าง เช่นเจริญแต่ด้านวัตถุ แต่จิตใจไม่เจริญ ก็จะนำไปสู่สังคมพินาศในที่สุด ตัวอย่างเช่นว่า ชุมชนเจริญขึ้นมาจนมีแหล่งโสเภณี เกิดโจรกรรม มีในทึบ และแม้แต่ความวุ่นวายทางวัตถุ ไม่มีการศึกษา ขาดศีลธรรมอันดีงาม เป็นต้น ดังนั้น งานพัฒนาชุมชนจึงมุ่งพัฒนาทั้งด้านรูปธรรมและนามธรรมควบคู่กันไปในอัตราที่ได้สัดส่วน

6. การศึกษาภาคชีวิต (Long-Life Education)

หมายความว่า การพัฒนาชุมชนเป็นกระบวนการให้การศึกษแก่ประชาชนทุกเพศ ทุกวัยอย่างต่อเนื่อง ตลอดชีวิตที่ดำรงอยู่ โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะปรับปรุงคุณภาพของมนุษย์ ในฐานะที่เป็นสมาชิกของชุมชน เสริมสร้างความรู้ และทักษะในฐานะที่เป็นชาวนา เป็นช่างฝีมือ เป็นหัวหน้าครอบครัว มุ่งที่จะให้ประชาชนที่รับผิดชอบ ดำรงตนอยู่ในสังคมประชาธิปไตยอันก้าวหน้า สังคมซึ่งส่งเสริมการเปลี่ยนแปลงทัศนคติให้เป็นผู้มีจิตใจรักความก้าวหน้า มีความปรารถนาที่จะดำรงชีวิตอยู่ในระดับและรูปแบบที่ดีกว่า ทางที่จะทำเช่นนั้นได้ ก็โดยการร่วมมือกับประชาชน ส่งเสริมความสนใจในกลุ่มของตน และความสนใจชุมชนที่ตนอาศัยอยู่นั้น

7. การพัฒนาชุมชน เป็นการพัฒนาแบบเบ็ดเสร็จ (Wholistic Program)

หมายความว่าปัญหาของชุมชนหรือของประเทศไม่อาจแก้ไขได้ด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง หรือโดยหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งโดยเฉพาะเท่านั้น แต่จะต้องเป็นการประสานปฏิบัติของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและมีการประสานงานของวิธีการหลายวิธีการและหลายด้าน หากเราศึกษาปัญหาของชุมชนอย่างละเอียด จะพบว่าปัญหาของชุมชนนั้น มีต้นตอเกิดจากแหล่งต่าง ๆ หรือมี

สาเหตุหลายประการ ฉะนั้น จึงต้องดำเนินการด้วยวิธีต่าง ๆ ด้านต่าง ๆ พร้อมกันไป เช่น การยกระดับการครองชีพของชาวนา จะต้องมีการพัฒนาทางด้านทักษะการพัฒนาอุตสาหกรรม ขนาดย่อม การวางแผนครอบครัว และอื่น ๆ เป็นต้น การกำหนดวิธีการแก้ปัญหาของชุมชน จึงต้องหยิบยกปัญหาของชุมชนนั้นมาพิจารณาอย่างละเอียดและต้องระลึกว่าปัญหาหนึ่งจะ เกี่ยวพันหรือกระทบกระเทือนไปอีกปัญหาหนึ่ง หรือหลายปัญหาอยู่เสมอ ฉะนั้น โครงการที่จะต่อสู้กับปัญหาจึงถูกกำหนดให้สามารถเผชิญหน้ากับปัญหาต่าง ๆ ได้ หลายปัญหาหรือ ปัญหาหนึ่งอาจจะต้องมีโครงการเข้าต่อสู้หลายโครงการ

8. การพัฒนาชุมชนเป็นการดำเนินงานที่เริ่มจากท้องถิ่นชนบท โดยมีวัตถุประสงค์ที่สอดคล้องกับนโยบายพัฒนาประเทศ (The Mainstream of National Development)

วัตถุประสงค์สอดคล้องกับนโยบายพัฒนาประเทศมิได้หมายความว่า นโยบายชาติเป็นผู้กำหนดท้องถิ่น แต่มีความหมายว่ากิจกรรมในท้องถิ่นจะได้รับการสนับสนุนให้ เป็นกำลังสำคัญในการสนับสนุนก้าจุนนโยบายการสนับสนุนที่ได้รับนี้ก็คือการสนับสนุนจากรัฐบาล ในด้านวัสดุ กำลังคน ฉะนั้น การดำเนินงานของท้องถิ่นใดเป็นไปโดยเอกเทศ ปราศจากเป้าหมายที่สอดคล้องกับนโยบายชาติย่อมจะไม่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐเท่าที่ควร

ลักษณะการพัฒนาชุมชน 4 มิติ

ในปัจจุบันเมื่อเรากล่าวถึงการพัฒนาชุมชน ก็มักจะมองการพัฒนาชุมชนออกไป 4 ลักษณะด้วยกัน คือ การพัฒนาชุมชนเป็น 1) กรรมวิธี (a process) 2) วิธีการ (a method) 3) โครงการหรือแผนงาน (a program) 4) ขบวนการของการเปลี่ยนแปลง (a movement)

1) การพัฒนาชุมชนเป็นกรรมวิธี (CD as a Process) หมายถึงการพัฒนาหรือการเปลี่ยนแปลงอย่างมีระบบ และมีขั้นตอนโดยเฉพาะ การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นการเปลี่ยนแปลง ในทางที่ดีขึ้น โดยยึดมาตรการอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะเป็นหลักเกณฑ์ ตัวอย่างเช่น ขั้นตอนของกรรมวิธีพัฒนาชุมชนนั้น เริ่มต้นจากการศึกษาและสำรวจสภาพชุมชนที่นักพัฒนา จะออกไปทำงานด้วย ขั้นที่สองก็ได้แก่การพิจารณาขีดความสามารถของชุมชนที่มีอยู่ในขั้น ที่สาม นักพัฒนาจะต้องช่วยชุมชนให้สามารถจัดลำดับความสำคัญของปัญหาความต้องการ ขั้นที่สี่เป็นการวางแผนการพัฒนาโดยยึดหลักข้อเท็จจริงที่ได้ศึกษามา ขั้นต่อไปก็จะเป็นการ ดำเนินการตามแผน และขั้นสุดท้ายจะเป็นการประเมินผลกิจกรรมที่ได้กระทำไป รวมถึง การพิจารณาวางแผนโครงการหรือกิจกรรมพัฒนาขั้นต่อไป

กรรมวิธีพัฒนาชุมชนเล็งเห็นความสำคัญที่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นอยู่ และความสามารถของบุคคลจากสถานการณ์หนึ่งไปสู่สถานการณ์หนึ่ง เช่น สถาน-

การณ์เดิมที่มีบุคคลเพียงคนเดียว หรือสองคน เป็นผู้ตัดสินใจ ตกลงใจกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อประชาชนทั้งหมด ครั้นแล้วเปลี่ยนมาเป็นสถานการณ์ที่มีบุคคลหลายคน เป็นผู้ตัดสินใจดำเนินการเพื่อประโยชน์ของเขากันเอง จากสภาพที่มีการร่วมมือเพียงเล็กน้อยไปสู่สภาพที่มีการร่วมมือกันอย่างพร้อมเพรียงหรืออีกตัวอย่างหนึ่ง ก็จากสภาพการณ์ซึ่งมีการระดมพลกำลังทรัพยากรและผู้เชี่ยวชาญทั้งหมดจากภายนอกท้องถิ่น เปลี่ยนเป็นประชาชนในท้องถิ่นดำเนินการเอง โดยใช้ทรัพยากรและกำลังคนจากท้องถิ่นนั้น

ดังนั้น กรรมวิธีพัฒนาชุมชนจึงเป็นความมุ่งมั่นอย่างมีแบบแผน และมีระบบที่จะช่วยให้บรรลุถึงทรรศนะและศรัทธา และขีดความสามารถที่จำเป็น เพื่อที่จะได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนให้มากที่สุด ทั้งนี้ ตามแนวทางการปกครองแบบประชาธิปไตยและตามความจำเป็นก่อนหลัง ซึ่งบุคคลได้เป็นผู้กำหนดขึ้น หลังจากที่เขาได้มีขีดความสามารถเพิ่มขึ้นในแนวความคิดนี้จึงย้ำเรื่องการพัฒนาตัวบุคคลทั้งด้านสังคมและจิตใจ

2) การพัฒนาชุมชนเป็นวิธีการ (CD as a Method) ที่จะนำไปสู่จุดหมายปลายทาง (Means to an End) อย่างใดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ ตามที่ผู้นำวิธีการพัฒนาชุมชนมาใช้เป็นผู้กำหนดขึ้น วิธีการอย่างอื่น เช่น การให้รางวัลหรือโดยการศึกษา อาจจะเป็นเพียงวิธีการที่จะช่วยวิธีการพัฒนาชุมชนให้ดำเนินไปตามกรรมวิธีเป็นขั้น ๆ ซึ่งทำให้ผู้มีเจตจำนงใช้วิธีการนี้ไม่ว่าจะเป็นรัฐบาลกลางหรือเอกชน หรือองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น สามารถดำเนินการต่อไปจนสำเร็จกรรมวิธีซึ่งกำหนดวัตถุประสงค์เป็นพิเศษ เช่น การพัฒนาชุมชนในประเทศไทยนั้นก็เป็นการหรือมาตรการอันหนึ่งของรัฐที่จะขจัดความขัดแย้งระหว่างประชาชนต่อประชาชน และระหว่างประชาชนต่อรัฐ และส่งเสริมการครองชีพของชาวชนบท ส่งเสริมความสามารถในการทำงานร่วมกัน ฯลฯ ในแนวความคิดนี้จึงย้ำเรื่องจุดหมายปลายทาง

3) การพัฒนาชุมชนเป็นโครงการ (CD as a Program) การดำเนินงานนี้จึงเริ่มต้นด้วยการวางระเบียบแบบแผน และรายละเอียดต่าง ๆ ซึ่งระบุถึงกิจกรรม หากมีการดำเนินงานตามระเบียบการ หรือรายละเอียดไว้แล้วก็ถือว่า กิจกรรมต่าง ๆ นั้นได้ทำสำเร็จไปด้วย จุดเน้นของโครงการพัฒนาชุมชนจึงอยู่ที่การบรรลุถึงความสำเร็จตามโครงการเฉพาะกิจกรรม ซึ่งสามารถวัดผลและรายงานเป็นข้อมูลตัวเลขได้ มากกว่าจะเน้นในเรื่องวิธีการทำงานและตัวคนเหมือนอย่างเช่นกรรมวิธีพัฒนาชุมชน

โครงการพัฒนาชุมชนจะปรากฏมาในรูปของแผนพัฒนา เช่น แผนพัฒนา 5 ปี แผนสังคมสงเคราะห์ หรือแผนพัฒนาเฉพาะกิจกรรม เช่น โครงการอนามัย สังคมสงเคราะห์ เกษตร อุตสาหกรรม และอื่น ๆ

การพัฒนาชุมชนในฐานะที่เป็นโครงการ จึงมีองค์ประกอบที่สำคัญ 4 ประการ คือ (1) จะต้องมีโครงการที่ได้รับการวางแผนอย่างดี (2) จะต้องมีกำลังเสริมการช่วยเหลือตนเอง (3) จะต้องมี การสนับสนุนทางด้านวิชาการ ตัวบุคคลและวัสดุ (4) จะต้องมี การประสานงานของหน่วยงานราชการต่าง ๆ ในการช่วยเหลือชุมชน ในแนวความคิดนี้จึงย้ำเรื่องกิจกรรม

4) การพัฒนาชุมชนเป็นขบวนการ (CD as a Movement) ในแนวความคิดนี้ถือว่า การพัฒนาชุมชนเป็นเรื่องของการเปลี่ยนแปลงในทางจิตใจที่เกิดขึ้นแก่ประชาชน กล่าวคือ มีการเคลื่อนไหวทางจิตใจในทางนิยมชมชื่น หรือไม่เห็นด้วย คือไม่เป็นกลาง (Movement) บ่อยครั้งที่พูดกันว่างานพัฒนาชุมชนเป็นขบวนการโดยปราศจากความหมายที่แน่นอน เกี่ยวกับแนวความคิดในเรื่องขบวนการ ขบวนการพัฒนาชุมชนนั้นเปรียบเสมือนกับเป็นการรณรงค์ หรือการต่อสู้ของมวลชนเพื่อการปฏิรูปสภาพความเป็นอยู่ที่ประชาชนมีความไม่พอใจอย่างรุนแรง และการเข้าร่วมในขบวนการนั้นด้วยแรงคล้อยอย่างแรงกล้าที่อยากจะเห็นความเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้น การพัฒนาชุมชนในทรรศนะนี้จึงกอบปรี่ด้วยอุดมการณ์และปรัชญา ซึ่งผู้เข้าร่วมในขบวนการมีความเชื่อและศรัทธาอย่างแน่วแน่ว่าเป็นการกระทำที่ถูกต้อง

การพัฒนาชุมชนถือเป็นขบวนการ เพราะเป็นการสร้างสถาบันในด้านความคิด สร้างโครงร่างขององค์การ ให้รู้จักยอมรับระเบียบวิธีการ และผู้ที่มีความรู้ทางวิชาการ ให้มาช่วยในสิ่งที่เหลือกำลังของตน เป็นการส่งเสริมความนึกคิดเกี่ยวกับการศึกษาให้ดีขึ้น ในแนวความคิดนี้จึงย้ำเรื่องอุดมการณ์ของงานพัฒนาชุมชน ดังนั้น จะเห็นได้ว่านักวิชาการมองการพัฒนาชุมชนแตกต่างกันไปหลายมิติ

นักวิชาการบางท่านมองการพัฒนาชุมชนว่าเป็นกรรมวิธี (a process) และเน้นในเรื่องการเปลี่ยนแปลงของชุมชน เช่น การเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรมไปสู่สังคมอุตสาหกรรม หรือการเปลี่ยนแปลงรูปแบบอื่น ๆ ของสังคมในทางที่ดีขึ้น ส่วนนักวิชาการซึ่งเป็นนักปฏิบัติมักจะมองงานพัฒนาชุมชนว่าเป็นวิธีการ (a method) ที่จะนำไปสู่จุดหมายปลายทางนั้นก็ต้องอาศัยกรรมวิธีด้วย แต่นักวิชาการที่มองการพัฒนาชุมชนในทรรศนะนี้มักจะเน้นในเรื่องวิธีการมากกว่าที่จะเน้นในเนื้อหาและกลุ่มนักวิชาการกลุ่มที่สามมองการพัฒนาชุมชนว่าเป็นโครงการหรือแผนงาน (a program) ซึ่งเน้นในเนื้อหาและวิธีการทำงานพัฒนาชุมชนเน้นกิจกรรมซึ่งได้กำหนดไว้ในโครงการ และโครงการเหล่านี้คือ วัตถุประสงค์นั่นเอง นักวิชาการกลุ่มที่สี่มีความเห็นว่า งานพัฒนาชุมชนเป็นขบวนการ (a movement) ซึ่งไม่ได้เน้นในเรื่องโครงการแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังรวมถึงการมีส่วนร่วมของคนในสังคม และถือว่าเป็นสิ่งที่ทุกคนในสังคมจะต้องร่วมมือร่วมใจกันกระทำการเพื่อการกินดีอยู่ดีของชุมชน

การพัฒนาชุมชนนั้นมิใช่ให้ความเห็นแตกต่างกันออกไปมากมาย สุดแต่ที่ว่า ผู้ให้คำนิยามนั้นจะเน้นหนักในเรื่องใด แต่อย่างไรก็ตาม ก็พอจะแยกออกได้เป็น 4 ลักษณะ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงทำให้เกิดปัญหาตามมาว่า ทฤษฎีสังคมวิทยาทฤษฎีใดที่เราควรจะนำมาประยุกต์ใช้ในงานพัฒนาชุมชนที่มีผู้ให้ความหมายหรือคำจำกัดความแตกต่างกัน ออกไป เช่นนี้ เพราะฉะนั้น จำเป็นจะต้องคัดเลือกทฤษฎีมาประยุกต์ใช้ในแต่ละยุทธวิธีให้ เหมาะสม ถ้าหากเรามองการพัฒนาชุมชนว่าเป็นกรรมวิธี (a process) ก็ควรจะใช้ทฤษฎีการ เปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change Theories) และพยายามอธิบายขั้นตอนที่ชุมชนเจริญขึ้น เช่น มีขนาดใหญ่ขึ้น และมีลักษณะสลับซับซ้อนหรือหลากหลาย มีสาเหตุมาจากอะไร และ ผลที่ตามมาเป็นอย่างไร ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงค่านิยมของสังคม จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านอื่น ๆ อย่างไร พยายามที่จะวิเคราะห์ปัญหาหลาย ๆ ด้านด้วยกัน แนวความคิด ทฤษฎีนี้จึงจะเป็นประโยชน์กับบุคคลที่มองการพัฒนาชุมชนว่าเป็นกรรมวิธี (a process)

แต่ก็มีผู้ที่ปฏิบัติงานพัฒนาชุมชนชอบที่จะคิดว่าการพัฒนาชุมชนเป็นวิธีการ (a method) ที่จะนำไปสู่จุดหมายปลายทาง ด้วยการช่วยเหลือจากประชาชนหรือหน่วยงานของ รัฐบาล โดยถือเอาความต้องการของประชาชนเป็นหลักในการดำเนินงาน ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเน้น ในเรื่องการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ตามทรรศนะนักสังคมวิทยาในแนวความคิดที่สองนี้ ทฤษฎี ที่เหมาะสมที่ควรนำมาประยุกต์ใช้ก็คือ ทฤษฎีการควบคุมทางสังคม (Social Control Theories) ซึ่งรวมถึงแรงจูงใจ และการอบรมสั่งสอนทางสังคม ตลอดจนการวิเคราะห์ความคิดเห็นจาก กลุ่มต่าง ๆ และประชาคมติ เพื่อกำหนดการควบคุมโครงสร้างของรัฐบาล ระบบราชการ และ ระบบกฎหมาย ทฤษฎีนี้ไม่เพียงแต่อธิบายการควบคุมซึ่งเกิดจากภายในสังคมหรือชุมชน เท่านั้น แต่รวมถึงการควบคุมซึ่งมาจากภายนอกสังคมด้วย จากคำนิยามที่ได้ให้ไว้ว่าการพัฒนา ชุมชนเป็นวิธีการที่เกี่ยวข้องกับกรรมวิธีและวัตถุประสงค์ เพราะฉะนั้น จึงต้องพิจารณาทฤษฎี การเปลี่ยนแปลงทางสังคมควบคู่ไปกับทฤษฎีควบคุมทางสังคมด้วย

การพัฒนาชุมชนถ้าหากมองในแง่ของโครงการหรือแผนงาน (Program) ควรจะใช้ แนวความคิดทฤษฎีการจัดระเบียบทางสังคม (Social Organization Theories) การเปลี่ยนแปลง ทางสังคมและการควบคุมทางสังคมจะต้องได้รับความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างและหน้าที่ของ สังคม เพราะฉะนั้น จะเห็นว่าแนวความคิดทั้งสามนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน การดำเนิน งานจึงเริ่มต้นด้วยการวางระเบียบแบบแผนและรายละเอียดต่าง ๆ ซึ่งสามารถปฏิบัติการได้ จะต้องมีผู้นำ ผู้ตาม มีการกำหนดบทบาท สถานภาพ มีการยอมรับในวัตถุประสงค์ร่วมกัน เป็นต้น

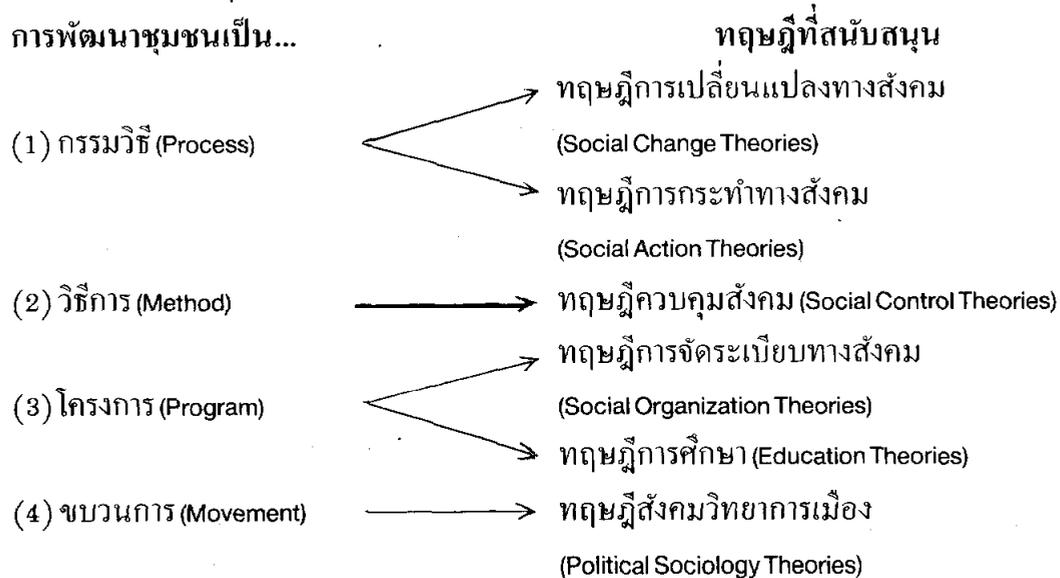
ในแนวความคิดที่สี่ ถ้าเรามองงานพัฒนาชุมชนว่าเป็นขบวนการ (Social Movement) จะต้องใช้ทฤษฎีสังคมวิทยาการเมืองมาอธิบายขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างสถาบันในด้านความคิด สร้างโครงสร้างขององค์การ ให้รู้จักยอมรับระเบียบวิธีการ และผู้มีความรู้ทางวิชาการ มาช่วยเหลือเกี่ยวกับการพัฒนาให้ดีขึ้น บางครั้งอาจจะต้องมีการวิเคราะห์ว่า ผู้นำมักจะฉวยเอาการพัฒนาชุมชนเป็นหลักยึดหรือเครื่องมือในการหาเสียงหรือเพิ่มคะแนนนิยมให้กับตนเอง นักสังคมวิทยาอาจจะสนใจศึกษาเกี่ยวกับบารมีของผู้นำ การช่วยเหลือจากหน่วยงานต่าง ๆ จะได้ทราบว่า การช่วยเหลือมีจุดประสงค์อย่างไรหรือการช่วยเหลือที่แท้จริงมาจากใคร

ดังนั้น นักสังคมวิทยาจะต้องพยายามประยุกต์แนวความคิดทฤษฎีที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์ เพื่อสนับสนุนงานพัฒนาชุมชนให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น

การประยุกต์แนวความคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา

การที่นักวิชาการมองการพัฒนาชุมชนออกเป็น 4 ลักษณะเช่นนี้ ทำให้เกิดปัญหาตามมาว่า ทฤษฎีทางสังคมวิทยา ทฤษฎีใดที่เราควรจะนำมาประยุกต์ใช้กับการพัฒนาชุมชนที่มีผู้ให้ความหมายแตกต่างกันออกไปเช่นนี้

Sander (1958 : 4-5) ได้ชี้ให้เห็นว่าแทนที่จะพัฒนาทฤษฎีพัฒนาชุมชนขึ้นโดยลำพังของนักปฏิบัติกรอย่างเดียว เราอาจจะนำเอาทฤษฎีทางสังคมวิทยามาช่วยอธิบายถึงปัญหาของการพัฒนาชุมชน ซึ่งทั้งนี้ขึ้นอยู่กับที่เราจะมองการพัฒนาชุมชนไปในแง่ใด ถ้าหากเราจะมองว่าการพัฒนาชุมชนเป็นกรรมวิธีอย่างหนึ่ง เราอาจจะใช้ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change Theories) หรือทฤษฎีการกระทำทางสังคม (Social Action Theories) มาใช้อธิบายการพัฒนาชุมชน เป็นต้น

ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change Theories)

ขบวนการพัฒนาชุมชนที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ก็คือ การพิจารณาว่าอะไรคือสาเหตุที่ทำให้การเปลี่ยนแปลงประสบผลสำเร็จ ซึ่งอาจจะจำแนกเป็นขั้นตอน และทิศทางที่สังคมนั้นเคลื่อนไหว ลักษณะของสังคมใดสังคมหนึ่ง ณ จุดของการเปลี่ยนแปลง เป็นผลมาจากการพัฒนาซึ่งสามารถอธิบายได้ในขอบเขตของทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น ความทันสมัย (Modernization) การขยายตัวเป็นเมือง (Urbanization) การขยายตัวของอุตสาหกรรม (Industrialization) การวิวัฒนาการ (Evolutionary) ความแตกต่าง (Differentiation) และเทคโนโลยี (Technology)

ทฤษฎีการกระทำทางสังคม (Social Action Theories)

การพัฒนาชุมชนเกี่ยวข้องกับทฤษฎีการกระทำทางสังคมในลักษณะที่ว่า การพัฒนาชุมชนเป็นขบวนการพัฒนาซึ่งประกอบด้วยวิธีการ 3 ขั้นตอน ดังนี้ (1) ความคิดริเริ่ม (Initiation) (2) ดำเนินการถูกต้องตามระเบียบแบบแผน (legitimation) และ (3) การบริหาร (Execution)

แนวความคิดในการพัฒนาชุมชนนั้น ชุมชนจะต้องมีความคิดริเริ่มขึ้นมาเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่ยากลำบากมาก คนที่มีความคิดริเริ่มได้นั้นจะต้องมีพื้นฐาน มีภูมิหลังตามสมควร ความคิดริเริ่มนั้นไม่เหมือนกับความคิดเห็น ความคิดริเริ่มต้องเป็นสิ่งใหม่ ๆ ขึ้นมา แล้วก็เข้าไปในทางที่เป็นประโยชน์ ที่ผ่านมาประชาชนหรือกลุ่มชนจะต้องมีความคิดริเริ่มขึ้นมาเพื่อที่จะช่วยตนเอง พัฒนาตนเอง ถ้าหากไม่มีความคิดริเริ่ม ก็จะต้องใช้หลักการยั่วยุ ส่งเสริมให้เกิดความคิดริเริ่ม หรือยอมรับเอาความคิดใหม่ ๆ ที่สมควรจะต้องเปลี่ยนแปลง เรียกว่า การแนะนำแนวทางให้เปลี่ยนแปลงที่ว่าให้เปลี่ยนแปลงนั้น เราสันนิษฐานว่า ความเป็นอยู่ในส่วนที่เกี่ยวกับกรรมวิธี และทักษะ ในการดำรงชีวิต และการประกอบอาชีพแบบเดิม ๆ นั้น ยังไม่ดีพอ ควรจะเปลี่ยนให้ดีขึ้น เช่น ปลูกพืชให้มากขึ้น การอนามัยบ้านช่องดีขึ้น แต่มีข้อควรระวังว่าเมื่อราษฎรยอมรับแล้วสภาพของสังคมจะเปลี่ยนไปอีก ดังนั้น การแนะนำแนวทางให้เปลี่ยนจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องช่วยให้ราษฎรยอมรับการเปลี่ยนแปลงตามเสนอแนะแล้วสามารถดำรงชีวิตต่อไปได้ด้วยดี เช่น แนะนำให้เลี้ยงสัตว์มาก สัตว์อาจไปทำลายทุ่งหญ้าเสียหาย เราจะต้องพิจารณาหาทางแก้ไขด้วย หรือส่งเสริมการเลี้ยงสุกรมาก หากตลาดไม่ได้กว้างง่าย ๆ ก็คือฝึกอบรมให้ชาวบ้านสามารถยอมรับปัญหาสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงได้อยู่เสมอ

อีกประการหนึ่ง โดยปกติชาวชนบทจะอยู่ด้วยความสงบเรียบร้อยภายใต้ความควบคุมของความประพฤติ ประเพณีของสังคม ซึ่งเป็นแบบฉบับที่ยึดถือกันมาช้านาน ครั้น

เมื่อมีการแนะนำความคิด แนวทาง วิธีการอย่างใหม่เข้ามา สภาวะของสังคมเริ่มจะหวั่นไหว เพราะมีความคิดขัดกัน หรือการยอมรับไม่พร้อมกัน ระหว่างหัวใหม่กับหัวเก่า อาจจะทำให้เกิดการแตกแยก (Friction) และความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชนบทก็สลายไป การทำงานเพื่อสาธารณประโยชน์ก็จะยากขึ้น ดังนั้น หากจะนำความคิดใหม่ ๆ เข้าหาประชาชน เพื่อจะเปลี่ยนแปลงทัศนคติ จะต้องระวังที่จะไม่ให้กระทบกระเทือนสิ่งที่ชาวบ้านเชื่อถือ หรือเห็นว่าเป็นดีงาม แต่นำสิ่งเหล่านั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อนำไปสู่ความสำเร็จของโครงการ

ทฤษฎีการควบคุมทางสังคม (Social Control Theories)

La Piere (1954) กล่าวไว้ว่า การควบคุมสังคมมุ่งไปในแง่ของการวิเคราะห์พฤติกรรมทางวัฒนธรรม ซึ่งได้แก่ สถานภาพ (Status) กลุ่มและบรรทัดฐาน (Group and Norms) ค่านิยม (Value) การแยกไวโดดทางสังคม (Social Isolation) การควบคุมแบบเผด็จการ (Autocratic control) การควบคุมแบบประชาธิปไตย (Democratic control) วิกฤตการณ์ทางสังคม (Social crisis) และการทำให้เสียขวัญ (Demoralization) โดยมุ่งที่จะให้แต่ละคนประพฤติและปฏิบัติตามระเบียบข้อบังคับของสังคมที่วางไว้

ทฤษฎีการจัดระเบียบทางสังคม (Social Organization Theories)

เมื่อเราพิจารณาว่า การพัฒนาชุมชนเป็นโครงการ ทฤษฎีการจัดระเบียบทางสังคม ก็อาจจะนำมาใช้อธิบายถึงการพัฒนาชุมชนได้ โดยที่การพัฒนาชุมชนนั้นเป็นงานพัฒนาความคิด พัฒนาทัศนคติ ให้มีความรู้ ความสามารถ มีประสิทธิภาพในขั้นพื้นฐาน การพัฒนาคน และความคิดของคนนี้จำเป็นจะต้องอาศัยองค์กรทางสังคม ซึ่งได้แก่ ครอบครัว โรงเรียน กลุ่มต่าง ๆ จำเป็นจะต้องอาศัยพลังกลุ่ม เป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาความคิดของกลุ่ม ดังนั้น จึงควรสนับสนุนส่งเสริมให้เกิดกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นมา เมื่อเกิดกลุ่มแล้วก็จะได้ใช้กลุ่มไปในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้ คือ

- ใช้กลุ่มเพื่อการเรียนรู้ของบุคคล เช่น กลุ่มเยาวชน กลุ่มอาชีพต่าง ๆ
- ใช้กลุ่มเพื่อสร้างกิจกรรมให้เกิดขึ้น เช่น สมาชิกกลุ่มทอผ้า อาจจะปรึกษารื้อกัน เพื่อสร้างกิจกรรมอื่น ๆ เพิ่มขึ้น หรือนำไปสู่การจัดตั้งกลุ่มอื่น ๆ ต่อไป

ทฤษฎีการศึกษา (Education Theories)

การให้การศึกษาในงานพัฒนาชุมชนนั้น เราถือเป็นการให้ศึกษานอกระบบโรงเรียน ฉะนั้น การให้ศึกษานอกระบบโรงเรียนนั้นหมายถึง การเพิ่มพูนสมรรถภาพ ความ

คิดอ่าน และทักษะให้แก่กำลังคน คือ ประชากรหรือราษฎรในชนบท เพราะฉะนั้น การส่งเสริม การศึกษาจะเป็นพื้นฐานนำไปสู่ความสำเร็จตามวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายของการพัฒนา ชุมชน การให้ความช่วยเหลือทางวัสดุหรือเงินทุน การวางแผน สถิติ หรือผู้เชี่ยวชาญ เข้า ช่วยให้ความรู้และฝึกทักษะ เพื่อการเปลี่ยนแปลงทางจิตใจ และพฤติกรรมของคนในวิถีทาง ที่จะช่วยให้เขารู้จักช่วยตนเอง ในการปรับปรุงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ สถานภาพทางด้าน เศรษฐกิจและสังคม ภายใต้ขอบเขตของการศึกษา ควรจะได้นำแนวความคิดของการวางแผน เข้ามาเกี่ยวข้องกับพัฒนาชุมชนด้วย โดยจะต้องยึดหลักที่ว่า การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ และมีผลดีต่อประชาชนก็คือ การช่วยให้เขาบรรลุความต้องการทางร่างกาย เศรษฐกิจ สังคม ศีลธรรม และจรรยา

ทฤษฎีสังคมวิทยาการเมือง (Political Sociology Theories)

สมมติฐานของสังคมวิทยาการเมืองที่สนับสนุนวิธีการพัฒนาชุมชนซึ่งสะท้อนให้เห็น โดย Bryce (1966: 3) เขากล่าวว่า พลเมืองทุกคนมีหรือควรจะมีความคิดเห็นของตนเอง เช่น มีจุดหมายปลายทางที่แน่นอน สามารถที่จะโต้แย้งได้ว่าประเทศชาติที่เราอยู่อาศัยนั้น ต้องการอะไร กฎระเบียบใดที่ควรจะนำมาใช้ในการปกครองประเทศ นักทฤษฎีบางท่านได้ เสนอขอบเขตของการวิเคราะห์ ดังนี้

Bendix และ Lipset (1966 : 9) ให้มองพฤติกรรมของมนุษย์ในชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง อำนาจการตัดสินใจทางการเมือง กลุ่มผลประโยชน์ อุดมการณ์ทางการเมือง พรรคการเมือง รัฐบาลและระบบราชการ เป็นต้น

Long (1966 : 146) ได้เสนอแนะวิธีการวิเคราะห์พฤติกรรมของชุมชน โดยการมองว่า ชุมชนชนบทเป็นเกมอย่างหนึ่งซึ่งมุ่งไปที่การทำงานของกลุ่ม มียุทธวิธีเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จ สิ่งเหล่านี้เป็นการวิเคราะห์ในแง่ของพฤติกรรม และในการแสวงหาแหล่งที่มีอิทธิพล อาจจะกระทำได้โดยการสำรวจประชามติ

การดำเนินงานพัฒนาชุมชนตามสภาพภูมิศาสตร์

การพัฒนาชุมชนค่อนข้างจะสับสนและยุ่งยากกว่าการมองในลักษณะ 4 ประการ ดังกล่าวมาแล้ว เมื่อนำวิธีการพัฒนาชุมชนไปปฏิบัติตามสภาพภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันออกไป จึงทำให้เกิดปัญหาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การพัฒนาชุมชนถือเอาการตัดสินใจจากเบื้องล่าง (ประชาชน) เป็นหลักในการดำเนินงาน เพราะฉะนั้น นักสังคมวิทยาจึงขยายจุดสนใจต่อไป อีก ดังนี้

การพัฒนาในระดับชุมชน (Community level) การพัฒนาชุมชนมีจุดกำเนิดการพัฒนาและปฏิบัติการในชุมชนใดชุมชนหนึ่ง ซึ่งชุมชนนั้นจะเป็นผู้ควบคุมวินิจฉัยสั่งการการปฏิบัติกิจกรรมหรือโครงการที่ทำในหมู่บ้าน กิจกรรมหรือโครงการที่ทำในหมู่บ้านหรือชุมชนนั้นอาจจะมีลักษณะเป็นเอกฉันท์ หรืออาจจะเป็นการนำเอาโครงการที่ได้ปฏิบัติได้ผลดีมาแล้วในท้องถิ่นอื่น ๆ มาปรับใช้กับท้องถิ่นของตน และในขณะเดียวกันก็เป็นโครงการที่ประชาชนยอมรับในการที่จะนำมาปฏิบัติ เพื่อแก้ไขปัญหาที่มีอยู่ในท้องถิ่นของเขา และอยู่ภายใต้ขีดความสามารถและทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นนั้น ผู้นำท้องถิ่นจึงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญ และเป็นผู้รับผิดชอบต่อกิจกรรมต่าง ๆ ที่จัดขึ้น ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษา อาจมีบทบาทเป็นเพียงตัวเชื่อมประสานเท่านั้น วัตถุประสงค์ที่สำคัญก็คือต้องการช่วยเหลือชุมชนนั้นโดยเฉพาะ

การพัฒนาในระดับภาค (Regional level) จุดเน้นอยู่ที่ปัญหาซึ่งมีผลกระทบต่อเพื่อนต่อชุมชน และเหนือความสามารถที่ชุมชนจะดำเนินการแก้ไขได้ ก็จะต้องมีการกระจายบริการส่งมอบไปให้ถึงมือประชาชนในชนบท ตัวอย่างเช่น บริการทางด้านการศึกษา สาธารณสุข การส่งมอบสงเคราะห์ และโภชนาการ และในขณะเดียวกันก็จะส่งผู้เชี่ยวชาญเฉพาะสาขาวิชาเข้าไปช่วยในการแก้ไขปัญหาให้กับชุมชนด้วย การบริการต่าง ๆ ที่นำไปให้กับชุมชนนั้นจะต้องเป็นความต้องการของชุมชนด้วย ในกรณีนี้จะต้องพัฒนาผู้นำท้องถิ่นขึ้นมา เพื่อจะเป็นผู้คอยช่วยเหลือในการติดต่อขอความร่วมมือจากภายนอก และเน้นการผลิตบุคลากรในระดับต่าง ๆ ให้เพียงพอต่อความต้องการของท้องถิ่น

การพัฒนาในระดับประเทศ (National level) จุดเน้นอยู่ที่รัฐบาลจะเป็นผู้วางแผนพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี กำหนดงบประมาณ และบุคลากรในการดำเนินงาน กำหนดเป้าหมาย หรือวัตถุประสงค์ของการพัฒนา กำหนดวางแผนบูรณะและบริการจัดสรรทรัพยากรเศรษฐกิจหลัก และแนวทางพัฒนาสิ่งแวดล้อม ตลอดจนรักษาเสถียรภาพทางสังคมของชาติให้มั่นคงยิ่งขึ้น และโครงการเฉพาะกิจกรรมซึ่งจัดทำในระดับชุมชนจะต้องให้สอดคล้องกับนโยบายของชาติ กล่าวโดยทั่วไปแล้วชุมชนจึงเป็นหน่วยที่ได้รับประโยชน์จากการพัฒนามากกว่าจะเป็นหน่วยผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่เข้มแข็งในการตัดสินใจขั้นพื้นฐาน แต่ชุมชนก็เป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในการดำเนินกิจกรรมพัฒนาชุมชน

เมื่อเรามองการพัฒนาชุมชนในลักษณะเช่นนี้ ก็ต้องนำแนวความคิดทฤษฎีมาสนับสนุน ทฤษฎีที่รู้จักกันดีก็คือทฤษฎีการสื่อสาร (Communication Theories) ประการแรกคือการติดต่อสื่อสาร นับว่าเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งระหว่างผู้นำและผู้ตาม ผู้นำการเปลี่ยนแปลง ชาวบ้าน และผู้นำชุมชน เนื่องจากบุคคลเหล่านี้จะต้องติดต่อสัมพันธ์กัน ซึ่งในการติดต่อสร้างความสัมพันธ์กัน หากขาดการสื่อข้อความที่ดีหรือไม่สามารถพูดจาทำความเข้าใจ

เข้าใจกันได้แล้ว การติดต่อและสร้างความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ในขบวนการพัฒนาชุมชน ประการที่สองที่นักสังคมวิทยาชนบทได้ใช้ประโยชน์มากคือ การเผยแพร่วิทยาการใหม่ (Process of innovation) ซึ่งเป็นพื้นฐานของการพัฒนาชุมชน ประการที่สาม การสื่อสารแบบจากข้างบนลงมาข้างล่าง (Downward communication) เพื่อว่าผู้ที่ทำหน้าที่ในการวางแผนระดับภาคหรือระดับชาติจะได้ทราบความรู้สึกนึกคิดความต้องการของชุมชน และช่วยให้มองเห็นปัญหาหลักซึ่งยั่งยืน ทั้งนี้ เพื่อจะได้วางแผนการปฏิบัติงานได้ถูกต้องยิ่งขึ้น ถ้าหากขาดการสื่อสารที่ดี หรือพอเพียงแล้วก็จะทำให้แผนงานโครงการต่าง ๆ ล้มเหลว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ถ้าผู้ดำเนินงานพัฒนาชุมชนขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับทฤษฎีการสื่อสารแล้ว งานพัฒนาชุมชนก็ย่อมจะดำเนินไปไม่ได้

ในจุดเน้นเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนตามสภาพภูมิศาสตร์ ควรจะนำทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เช่น ทฤษฎีการวินิจฉัยสั่งการ (Decision-Making) การมีส่วนร่วมทางสังคม (Social Participation Theories) การกระทำทางสังคม (Social Action Theories) และสังคมวิทยาการอาชีพ (Sociology of Occupation) ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่นักสังคมวิทยาชนบทมาประยุกต์ใช้ด้วย

ถ้าหากมองการพัฒนาชุมชนในลักษณะของบุคคลที่รับผิดชอบในการดำเนินงานพัฒนาชุมชน ในระดับท้องถิ่น มักใช้ผู้นำท้องถิ่นในการช่วยเหลือกิจกรรม ในระยะแรก ๆ ผู้นำท้องถิ่นจะช่วยเผยแพร่ความคิดและรับเป็นผู้ทดลองกระทำในการปฏิบัติการใหม่ ๆ ที่เสนอเข้าไป เช่น วิธีการเกษตรแผนใหม่ ซึ่งจะทำให้ชาวบ้านเอาอย่างในภายหลัง เมื่อเห็นตัวอย่างหรือเห็นประโยชน์ และในระยะนี้เองผู้นำท้องถิ่น จะเป็นผู้ทำหน้าที่แทนผู้นำการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนากร และเป็นตัวแทนของรัฐบาลในระดับท้องถิ่น ดำเนินการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยต่อไป ประเภทที่สองได้แก่ อาสาสมัคร หรือผู้นำอาสาพัฒนาชุมชนที่สนใจงานพัฒนา มีความเสียสละและเต็มใจที่จะร่วมกิจกรรมในงานพัฒนาชุมชน เพื่อพัฒนาหมู่บ้านให้เจริญขึ้น ทำหน้าที่คอยช่วยเหลือคณะกรรมการหมู่บ้าน หรือกลุ่มต่าง ๆ ในหมู่บ้าน ประเภทที่สามได้แก่ ผู้ชำนาญเฉพาะสาขา ซึ่งจะเป็นผู้วางแผนงานโครงการ และช่วยให้ประชาชนปฏิบัติตามแผนงานโครงการนั้น ๆ อย่างถูกต้องตามหลักวิชาการ ประเภทที่สี่ได้แก่เจ้าหน้าที่หรือพัฒนากร เพื่อคอยช่วยเหลือให้คำแนะนำและชักจูงประชาชนให้รู้จักคิดและรู้จักสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่ตนเองในหมู่บ้าน

ดังนั้น ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนนี้ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำให้ประชาชนมีความศรัทธาต่อตัวเอง และมีความเข้าใจว่า เขามีความหวังดี ความซื่อสัตย์ และบริสุทธิ์ใจอย่างแท้จริงในการเข้ามาพัฒนาหมู่บ้าน ตลอดจนแนะนำตัวให้ชาวบ้านรู้จักและเข้าใจว่า เขาเป็นใคร มีบทบาทหน้าที่อย่างไร จะมาช่วยเหลือหรือรับใช้ชาวบ้านอย่างไร

ซึ่งก็มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับทฤษฎีสังคมวิทยาการอาชีพ ทฤษฎีนี้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทของผู้เชี่ยวชาญกับโครงสร้างของชุมชน นอกเหนือจากนี้ ยังจำเป็นที่จะต้องทราบว่าทำไมผู้ที่เกี่ยวข้องในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนจึงได้รับการยอมรับอย่างรวดเร็ว ทั้ง ๆ ที่เป็นบุคคลแปลกหน้าเข้าไป ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากการที่ประชาชนได้มีความเข้าใจในบทบาทของบุคคลแต่ละประเภทอย่างชัดเจน จึงยอมรับเข้าเป็นสมาชิกคนหนึ่งคนหนึ่งในสังคมของเขา กล่าวบอกเล่าทุกข์สุข กล่าวออกความคิดเห็น ความขัดข้องและปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ซึ่งจะ ทำให้ผู้ที่เกี่ยวข้องทราบความต้องการที่แท้จริงของประชาชน งานพัฒนาชุมชนจะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าหากประชาชนไม่ยอมรับในตัวบุคคลหรือนักวิชาชีพต่าง ๆ เหล่านี้

เพราะฉะนั้น สิ่งที่นักพัฒนาจะต้องทำก็คือการวิเคราะห์หรือจำแนกให้เห็นลักษณะต่าง ๆ ของการพัฒนาชุมชน ผู้ที่ดำเนินงานพัฒนาชุมชนจะต้องให้ความหมายหรือคำจำกัดความของการพัฒนาชุมชนให้เหมาะสมกับปัญหาหรือโครงการที่เขากำลังดำเนินการอยู่ ทั้งนี้ ก็เพื่อที่จะทำให้เขามองเห็นภาพรวมและความเกี่ยวข้องกับทฤษฎีสังคมวิทยา หรือสังคมศาสตร์ คือแทนที่นักพัฒนาจะสร้างทฤษฎีการพัฒนาชุมชนขึ้นมาโดยลำพังตนเอง จะเป็น การดีกว่าที่จะอธิบายขบวนการพัฒนาชุมชนโดยการนำเอาทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การควบคุมทางสังคม การจัดระเบียบชุมชน สังคมวิทยาการเมือง การสื่อสาร และสังคมวิทยาว่าด้วยการอาชีพมาประยุกต์ใช้ ถ้าหากงานชิ้นนี้ทำได้สำเร็จก็จะทำให้ประชาชนทั่วไปเกิดความเข้าใจวิธีการพัฒนาชุมชนดียิ่งขึ้น โครงการพัฒนาชุมชนไม่ใช่โครงการที่เขียนไว้ในกระดาษอย่างสวยงาม แต่โครงการพัฒนาชุมชนจะเป็นการกระทำร่วมกันระหว่างประชาชนกับประชาชน ประชาชนกับรัฐ โดยประชาชนเป็นผู้ใช้เวลาเสียสละแรงงานและทรัพย์สินส่วนตัวเพื่อพัฒนาท้องถิ่นให้เจริญยิ่งขึ้น

หลักการพัฒนาชุมชน

วิชาการพัฒนาชุมชนเอง เป็นเรื่องของแนวความคิดปรัชญาที่เพิ่งค้นพบไม่นานนัก และการพัฒนาชุมชนยังอยู่ในขั้น “การทดลอง” ฉะนั้น จึงไม่อาจกล่าวได้ว่ามีทฤษฎีพัฒนาชุมชนที่แท้จริง แต่การพัฒนาชุมชน มี “หลักการ” หลายประการ ซึ่งองค์การสหประชาชาติ ได้กำหนดหลัก 10 ประการ ในการพัฒนาชุมชนไว้ ดังนี้

1. การพัฒนาชุมชนถือว่าบรรดากิจกรรมต่าง ๆ ในการพัฒนาชุมชนนั้น เพื่อชุมชน โครงการแรกในการที่จะดำเนินการนั้นจะต้องริเริ่มโครงการนั้น ให้สอดคล้องกับความต้องการของประชาชน

2. การพัฒนาชุมชนเป็นการที่จะทำให้ความเป็นอยู่ในท้องถิ่นในชนบทดีขึ้นกว่าเดิมที่เคยเป็นอยู่

3. การเปลี่ยนแปลงท่าทีและทัศนคติของประชาชนนั้นมีความสำคัญ เช่นเดียวกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านวัตถุ

4. การพัฒนาชุมชนมีวัตถุประสงค์มุ่งที่จะให้ประชาชนในชุมชนมีส่วนร่วมอย่างมากในกิจกรรมของชุมชนนั้น

5. การพัฒนาชุมชนจะต้องมีหลักที่จะใช้การกระตุ้น ใช้วิธีการที่จะแสดงให้เห็นปรากฏแก่ผู้นำชุมชนในท้องถิ่น และฝึกอบรมบรรดาผู้นำชุมชนในท้องถิ่น ไม่ว่าจะมิใช่โครงการใดก็ตาม

6. ผู้ดำเนินงานพัฒนาชุมชน จะต้องมีความเชื่อให้การยอมรับนับถือต่อบทบาทของสตรีและเยาวชนที่จะช่วยกันร่วมในโครงการ ซึ่งสตรีและเยาวชนก็เป็นกลุ่มผู้นำท้องถิ่น

7. โครงการช่วยเหลือตนเองของชุมชน ถ้าจะให้เกิดผลได้เต็มที่แล้วจะต้องได้รับการช่วยเหลืออย่างจริงจังจากรัฐบาล

8. รัฐบาลจะต้องมีนโยบายแน่นอน มีการบริหารที่รู้ความเป็นระเบียบ โดยเฉพาะมีการบรรจุคนฝึกอบรมคน มีการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น และในระดับชาติ ตลอดจนกระทั่งมีการวิจัยและประเมินผล เพื่อความสำเร็จโดยรวมของงานพัฒนาชุมชน

9. ให้องค์การอาสาสมัคร องค์กรเอกชน เข้าร่วมมีส่วนช่วยในงานพัฒนาชุมชนด้วย

10. การพัฒนาชุมชนนั้น จะต้องถือว่าความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจและสังคมในระดับท้องถิ่นทั่ว ๆ ไป จะต้องมีความก้าวหน้าคู่กันกับความก้าวหน้า หรือการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในระดับชาติ

เพื่อที่จะให้การปฏิบัติงานพัฒนาชุมชนประสบความสำเร็จ หน่วยงานที่ดำเนินการตามหลักการพัฒนาชุมชน ควรยึดหลักในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนดังนี้ คือ

1. ขบวนการพัฒนาชุมชนจะต้องมีแบบแผน วิธีการที่แน่นอนและมีเหตุผล
2. ใช้หลักการให้การศึกษาแก่ประชาชน โดยเน้นการเรียนรู้ด้วยการฝึกหัดทำจริง และให้ประชาชนเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ
3. การดำเนินงานของหน่วยงานควรจะมุ่งทำงานกับกลุ่มคน มากกว่าที่จะทำงานกับรายบุคคล รวมทั้งประสานงานร่วมกันระหว่างหน่วยงานที่มีความชำนาญ เฉพาะ ไม่ควรจะทำให้สำเร็จภายในหน่วยงานเดียวกัน
4. ผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับค่านิยมของสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนที่จะพัฒนาเป็นอย่างไร
5. การพัฒนาควรจะดำเนินการให้ครอบคลุมทั้งชุมชน

6. เป้าหมายของการพัฒนาจะต้องแสดงให้เห็นถึงผลประโยชน์ที่สมาชิกในสังคมนั้นจะได้รับ และจะต้องเป็นสิ่งซึ่งสมาชิกและผู้นำในชุมชนนั้นต้องการ
7. การดำเนินงานในขั้นต้น ควรจะมีการนำทรรศนะและสร้างแนวความคิดร่วมโดยวิธีการสาธิตและทดลองให้เห็นจริงจึงเสียก่อนที่จะขยายโครงการออกอย่างกว้างขวาง
8. ชุมชนจะต้องเป็นตัวการที่มีบทบาทในการพัฒนา ต้องใช้หลักการรวมกลุ่มประชาชนให้เกิดพลังกลุ่มที่ถาวร เพื่อเป็นตัวจักรกลในการดำเนินโครงการพัฒนา
9. การพัฒนาชุมชนจะต้องเริ่มต้นโดยอาศัยทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนนั้นไม่ว่าจะเป็นวัสดุ อุปกรณ์ หรือบุคคล
10. ขบวนการพัฒนาชุมชนจะต้องเป็นสิ่งซึ่งสมาชิกในสังคมนั้นเห็นว่าถูกต้องทุกขั้นตอน และเป็นที่ยอมรับของประชาชนและหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องและโครงการต้องสนองตอบความต้องการของประชาชนมากที่สุด
11. ต้องใช้เวลาในการดำเนินงาน เพราะการพัฒนาชุมชนเป็นการเปลี่ยนแปลงทัศนคติให้หันมายอมรับสิ่งใหม่ ๆ หรือวิธีการใหม่ที่เป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิต ต้องค่อย ๆ ทำ ไม่ควรเร่งรัดจนเกินไป และควรจะเริ่มจากสิ่งที่ประชาชนคุ้นเคยอยู่แล้วไปสู่เรื่องใหม่
12. ผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะต้องทำตัวให้เป็นที่เคารพนับถือของสมาชิกในชุมชน และในขณะเดียวกันต้องพยายามหลีกเลี่ยงไม่ทำตัวของเขาให้เป็นบุคคลที่ขาดไม่ได้ในการพัฒนา พยายามมอบความรับผิดชอบ การดำเนินงานให้ประชาชนมากที่สุด ไม่ควรถือว่าเป็นโครงการของทางราชการ

การพัฒนาชุมชนเป็นวิธีการ และยุทธวิธีในการเปลี่ยนแปลงเพื่อวัตถุประสงค์หรือเนื้อหาของโครงการ จะได้บรรลุผลสำเร็จอย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้น รัฐบาลของประเทศกำลังพัฒนา ได้พยายามหาวิธีการขจัดปัญหาดังกล่าวข้างต้น ซึ่งเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกัน และเป็นปัญหาที่จะต้องแก้ไขกันอย่างไม่มีที่สิ้นสุด การที่ประเทศใดจะเลือกวิธีการใดเป็นการพัฒนาประเทศของตนนั้น ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ สิ่งแวดล้อม และการเมือง แต่หลักการหรือแนวการปฏิบัติอย่างกว้าง ๆ ย่อมคล้ายคลึงกัน เช่น การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม การปรับปรุงชนบท งานส่งเสริมเผยแพร่ และการพัฒนาชุมชน ฯลฯ เป็นต้น ในแต่ละประเทศที่เลือกใช้วิธีการพัฒนาชุมชน เป็นเครื่องมือในการแก้ไขปัญหาของประเทศนั้น แต่ละประเทศ

ก็ยังมีวิธีการปฏิบัติและการเน้นที่แตกต่างกันออกไป แต่ผลของโครงการหรือจุดมุ่งหมายนั้น ย่อมเหมือนกัน เป็นที่ทราบกันดีว่า รัฐบาลของประเทศกำลังพัฒนา ไม่สามารถจะจัดบริการ ด้านสังคม และสวัสดิการให้แก่ประชาชนได้ทั่วถึง โดยปราศจากความร่วมมือร่วมใจของประชาชน ฉะนั้น แนวความคิดของการพัฒนาชุมชนจึงขึ้นอยู่กับอุดมการณ์ที่ว่า การช่วยประชาชนให้ รู้จักช่วยตัวเอง รัฐบาลจะเป็นผู้ทำงานร่วมกับประชาชน ไม่ใช่ทำให้ประชาชน ผู้นำการเปลี่ยนแปลง (Change Agent) ในวิธีการนี้จึงต้องไม่ทำตัวเป็นผู้กำหนดวัตถุประสงค์ แต่มีบทบาทในการช่วยเหลือประชาชน หรือกลุ่มคน ในการวิเคราะห์ปัญหาของตนเอง และพัฒนาไปสู่วัตถุประสงค์ที่วางไว้ และทำงานร่วมกับประชาชน ไม่ว่าวัตถุประสงค์จะออกมาในรูปใดก็ตาม ผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะเป็นผู้ชี้ให้เห็นถึงความต้องการของประชาชน (เป้าหมายของการเปลี่ยนแปลง) และจะต้องทำงานร่วมกับประชาชนเพื่อให้บรรลุถึงความต้องการเหล่านั้น และเพื่อให้โครงการดำเนินไปสู่ความสำเร็จ ผู้นำการเปลี่ยนแปลงควรจะเป็นผู้วิเคราะห์ว่า อะไรคือ ปัญหา (What is) และควรจะเป็นอย่างไร (What ought to be) หมายถึง ทางเลือกในการแก้ไขปัญหา ก่อนจะแนะนำการเปลี่ยนแปลงไปสู่ประชาชนในชุมชน ผู้นำการเปลี่ยนแปลงต้องรอบรู้และ เข้าใจในคำตอบอันเกี่ยวข้องกับลำดับความต้องการ และปัญหาในโครงการของชุมชน โดยการกระตุ้นเตือน ชี้แนะ ซึ่งจะทำให้ผู้นำการเปลี่ยนแปลงทราบถึงวิธีการที่มีประสิทธิภาพที่จะ ชักจูงประชาชนให้เกิดความร่วมมือ และการประเมินผลจะช่วยให้ผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้ ทราบว่า การดำเนินงานนั้นได้บรรลุวัตถุประสงค์ และได้รับผลสำเร็จมากน้อยเท่าใดในเวลา อันเหมาะสม

ดังนั้น โครงการพัฒนาชุมชนมีแนวโน้มที่จะก่อให้เกิดความสามารถในการปกครองตนเองในระดับท้องถิ่น และรัฐบาลจะกระจายอำนาจออกไปโดยการเพิ่มหรือขยายหน่วยงาน หรือสถาบันต่าง ๆ ในระดับท้องถิ่น และในทางกลับกันก็เป็นการพัฒนาความสามารถของ ประชาชนในชนบท และทำให้ประชาชนเกิดความรู้ความสามารถในการวางแผนงานโครงการ ของตนเองได้ การพัฒนาชุมชนเป็นสิ่งที่มีความสำคัญในการนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนา ตามระบอบประชาธิปไตย

โครงการพัฒนาชุมชนจะสำเร็จลุล่วงไปได้ก็จะต้องใช้การศึกษาเข้าช่วยใช้ประโยชน์ จากองค์กรส่วนท้องถิ่น การฝึกอบรมผู้นำชุมชน โดยใช้วิธีการฝึกหัดทำจริง (Learning By Doing) และโดยวิธีการรวมกลุ่มฝึกอาชีพต่าง ๆ เป็นการให้การศึกษาผู้ใหญ่แก่ประชาชน รวมทั้งจัด บริการให้สินเชื่อทางเกษตร จัดสวัสดิการ ส่งเสริมด้านการตลาด ฯลฯ จะช่วยทำให้โครงการ พัฒนาชุมชนประสบผลสำเร็จ

การพัฒนาชุมชนเป็นสิ่งสำคัญในการวางแผนส่วนรวม บรรดาประเทศที่กำลังพัฒนาทั้งหลายได้ก่อตั้งโครงการพัฒนาชุมชนแห่งชาติ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมระยะ 5 ปี ในระดับท้องถิ่นก็มีการวางแผนเป็นรายสาขา (Micro program) ซึ่งก็มีจุดมุ่งหมายที่จะส่งเสริมระดับชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวบ้าน ตัวอย่างเช่น โครงการพัฒนาหมู่บ้านตามปกติโครงการพัฒนาชุมชนในระดับหมู่บ้านได้มีการวางแผนและดำเนินการโดยชาวบ้านด้วยความช่วยเหลือจากรัฐบาลในด้านวัสดุอุปกรณ์และเทคนิคต่าง ๆ

จากข้ออภิปรายข้างต้น จะเห็นว่าแนวความคิดของการพัฒนาชุมชนทำให้เกิดวิธีการในการดำเนินงานพัฒนา ทั้งระดับมหภาค (Macro) และจุลภาค (Micro) การพัฒนาชุมชนในตัวของมันเองไม่มีเนื้อหา (Content) แต่ละชุมชนมีปัญหาของตนเอง ซึ่งต้องการโครงการต่าง ๆ ในการแก้ไขปัญหาเหล่านั้น เพราะฉะนั้น เนื้อหาของการพัฒนาชุมชนจะถูกกำหนดขึ้น ตามแต่ปัญหาหรือความต้องการของชุมชนนั้น